

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

**Az ómagyar kori Bihar vármegye
vízneveinek nyelvi elemzése**

Témavezető:

Dr. Rác Anita
egyetemi adjunktus

Készítette:

Kovács Éva
V. évf. magyar-történelem

Debrecen, 2007.

TARTALOM

I. Bevezetés	2
II. Bihar megye természeti viszonyai	5
III. Tudománytörténeti áttekintés	6
IV. Névrendszertani vizsgálatok.....	12
1. ELMÉLETI ALAPOK.....	12
2. A VÍZNEVEK NYELVI-NÉVRENDSZERTANI ELEMZÉSE	12
2.1. A szerkezeti elemzés	12
2.1.1. A funkcionális-szemantikai vizsgálat.....	13
A. A hely fajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek.....	14
B. Megnevező szerepű névrészek	16
C. A hely sajátosságát kifejező névrészek	19
Összegzés	25
2.1.2. A lexikális-morfológiai elemzés	29
2.2. Keletkezéstörténeti elemzés	34
A. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek	35
B. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek	38
C. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek	40
D. Szerkezeti változással alakult nevek	43
E. Névátvételek	45
Irodalom.....	47
Függelék.....	52

I. BEVEZETÉS

Dolgozatom Bihar vármegye ómagyar kori helyneveinek egy csoportjával, a víznevekkel foglalkozik. Alapvető forrásul JAKÓ ZSIGMOND *Bihar vármegye a török pusztítás előtt* (1940) című munkája szolgált, amely két nagyobb részből áll. Az első egység a terület földrajzi és történeti viszonyait írja le, míg a második rész az adatközlésé. JAKÓ zárópontja nem az ómagyar kor végét jelentő 1526-os esztendő, a mohácsi csatavesztés éve, hanem a középkori fejlődés megszakadását jelentő török pusztítások ideje, így az 1629-es esztendőből is említ adatokat. A víznevek közül a legkésőbbi adat 1580-as datálású (1580: *Solymos*, fl.). „A megye népi alakulásában bekövetkezett éles törés a forrásanyagban is megfigyelhető. Az összeírások régi anyaga, melyet könyvünk tartalmaz, a XVII. század elején megszakad és csak a török kiűzése után kezdődik el újból. A XVI. század alkonyán végigzúgó pusztító fergetegek a falvak százait semmisítették meg, s ezek a füstölgő romok, omladozó templomok, bozótól felvert szántók jelentik annak a korszaknak a végét, melynek jellemzője a döntő magyar fölény.” (JAKÓ 1940: VI).

A Tiszántúl legnagyobb megyéje, Bihar vármegye helynévanyagának feldolgozása már megkezdődött, a településnevekre vonatkozó etimológiai szótár még nem jelent meg, de annak elemzése már napvilágot látott: RÁCZ ANITA *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata* (2005) címmel.

Munkámat azzal kezdtem, hogy a fentebb említett JAKÓ-munka alapján számítógép segítségével adatbázist készítettem a megye településeihez tartozó összes mikronevet számba véve. Ebben feltüntettem a betűhív formát, a hozzá tartozó évszámot és helyfajta, valamint megadtam a nevek olvasatát is, illetve azt, hogy az adott helynév melyik településnél, a könyv hányadik oldalán található. Így 788 nem településnévi helynevet rendszereztem az adattáramban. Ebből a névkorpuszból emeltem ki a víznevek 115 denotátumának 128 névadatából álló csoportját. Céломul ezeknek a mikroneveknek a rendszerező, szisztematikus vizsgálatát tűztem ki.

A helynévfeldolgozó munka során a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modellt (1993) alkalmaztam. Bár korábban a helyfajta rendszerezését több munka is megkísérelte (KNIEZSA 1938, BENKŐ 1947a, LŐRINCZE 1947, BÁRCZI 1958, INCZEFI 1970), de az általuk alkalmazott elemzési szempontok nem épültek egységes elméleti keretbe, az elemzési szintek keveredtek egymással, így az egyes helynevek emiatt egyidejűleg különféle tipológiai osztályba voltak besorolhatók. A HOFFMANN-féle modell ellenben

több vizsgálati, elemzési szintjével rendszerszerű alapokat nyújt. A választásomat az is befolyásolta, hogy e vizsgálati modellt korábban már eredményesen alkalmazták: BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998) Győr, PÓCZOS RITA (2001) Bodrog és Borsod, RÁCZ ANITA (2005) pedig Bihar vármegyék településneveinek, TÓTH VALÉRIA (2001a és 2001b) Abaúj és Bars vármegyék valamennyi helynévfajtájának (azaz a településneveknek, a vízneveknek és a határneveknek egyaránt) nyelvi elemzését végezte el.

GYÖRFFY ERZSÉBET (2002, 2004) önálló tanulmányaiban és RESZEGI KATALINnal együtt végzett összehasonlító munkájában (2003) szintén a HOFFMANN-féle helynévvizsgálati modellt veszi alapul. A *Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről* (2002) című tanulmányában a korai ómagyar kor vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzését végezte el. Az 1110 címszóból álló névkorpusza nem öleli fel az Árpád-kori folyóvíznevek teljes anyagát, vizsgálatából mégis általános tanulságok vonhatók le. A névállományában az egyrészes víznevek leggyakrabban S (sajátosságra utaló) funkciójúak (54 %) (pl. *Bő, Mélyes, Tekerő* stb.). Az egyrészes nevek 38 %-ában megnevező (M) funkciójú névrész szerepel (pl. *Berettyó, Hájó, Szikszó* stb.), ezek főként jövevénynevek (pl. *Béla, Blava, Verőce* stb.). Csupán 8 %-ban szerepel a helyfajtáját megjelölő (F) funkciójú víznév (pl. *Ér, Fertő, Fok* stb.) az egyrészes nevek között. A vizsgált névkorpuszában a legtöbb kétrészes víznév (67 %) S+F szerkezetű (pl. *Fekete-ügy, Hideg-víz, Kis-patak* stb.). Az M+F struktúrájú nevek (pl. *Aranyos pataka, Szitnyice pataka* stb.) a névállomány 20%-át, míg S+M struktúrájúak (pl. *Fejér-Béla, Kék-Kálló, Nagy-Selmec* stb.) a 13%-át teszik ki. Az *Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén* (2004) című dolgozatában a Sajó vízrendszerét alkotó folyóvíznevek (300 denotátum) lexikális-morfológiai leírását végezte el, s ennek eredményeit összevetette egy bővebb víznévállomány adataival, Abaúj-Pilis vármegyék teljes víznévanyagával. Az eredményeket tekintve láthatjuk, hogy a Sajó menti víznevekben erősen érződik az idegen, főként szláv nyelvi hatás. A vizsgált korpuszban az egyrészes vízneveket tekintve a településnevet (pl. *Bást, Kesző, Pocsaj* stb.), vízrajzi köznevet (pl. *Patak* stb.), illetve növénynevet (pl. *Almás, Nádas* stb.) tartalmazó víznevek gyakoriak. A kétrészes víznevek utótagjaként földrajzi köznevek vagy már meglévő víznevek szerepelnek, míg előtagjaként sokféle lexéma előfordult: például földrajzi köznévként (*Áj-patak*), településnévként (*Szentkirály pataka*), anyag- (*Sáros-patak*), növény- (*Gesztenye pataka*), valamint állatnévként (*Kacsavíz*), melléknévként (*Aszú-Szartos, Mély pataka*), személynévként (*Károly pataka*), személyt jelölő közszóként (*Király pataka*), igei származékként (*Holt-Ida*), illetve szó szerkezetként (*Nagyfűz pataka*). GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003) a régi magyar hegy- és vízneveket hasonlították össze funkcionális-

szemantikai szempontból. Vizsgálataikból megállapították, hogy mindhárom névrészfunkció (F, M, S) egyaránt megtalálható mindkét helynévfajta esetében, de ezek megoszlásában eltérés mutatkozik. Az F és S funkció inkább a hegynevekre jellemző, míg az M funkció — a jövevénynevek nagy száma miatt — a víznevek körében gyakori.

HOFFMANN a víznevek helynévfajtáján belül a folyóvizek (természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák), az állóvizek (természetes tavak, időszakosan vízzel telt mélyedések, mesterséges víztározók, halastavak), az álló- és folyóvizek részeinek (öblök, folyószakaszok, vizek egymásba ömlésének helyei, vízfelületek, örvények, zúgók, forgók, vízesések, víz alatti mélyedések) és a források, kutak (természetes és mesterséges vízvételi helyek) neveit különbözteti meg, a vízparti helyek nevei között említi a vízpartok, félszigetek, szigetek és a mocsarak, lápok neveit (1993: 36–37). A dolgozatom nem terjed ki mindezen névfajták vizsgálatára: választott névkorpuszom anyagát a bihari névanyagban szereplő folyóvizek (94 névadat), állóvizek (26 névadat), források (1 névadat) és mocsarak (6 névadat) nevei alkotják.

A folyóvizek csoportján belül (94 adat) különböző latin helyfajta-megjelöléssel találok: 52-szer a *fluvius*, 18-szor a *rivulus*, 13-szor az *alveus*, 4-4-szer az *aqua* és a *fossatum*, valamint 3-szor a *torrens* megnevezés fordul elő. Az állóvizek (26 adat) csoportján belül 11-szer a *stagnum*, 8-szor a *piscina*, 6-szor a *lacus* és 1-szer a magyar *patak* minősítés szerepel a névanyagban. A *Jószás* víznev *patak* és *mocsár*, a *Ludas-tó* pedig *alveus seu piscina* megjelöléssel szerepel. A névanyagban egyetlen forrás található *fons* megnevezéssel. A mocsarak (6 adat) neveinél 5-ször a latin *palus* és 1-szer a magyar *mocsár* szó fordul elő. A *Medest* nevű vízfolyás esetén sem latin, sem magyar minősítés nincs feltüntetve, csupán azt jegyzi meg JAKÓ, hogy a 75000-es léptékű térképen *Medes patak* alakban fordul elő, amelynek úgy látszik, már része a *patak* megjelölés (vö. 1940: 266).

Dolgozatom felépítését tekintve négy egységből áll. Az első, bevezető rész (I.) utáni egységben Bihar vármegye természeti viszonyait vázolom fel (II.). A tudománytörténeti fejezetben (III.) a történeti névkutatásban, ezen belül a víznevek kutatásában közvetlen előzményül szolgáló szakmunkákat mutatom be. A IV., központi fejezet tartalmazza a víznevek névrendszertani leírását. Ez a fejezet két alfejezetre tagolódik: az elsőben az elméleti alapokat igyekszem tisztázni, majd a névanyag szerkezeti analízisét, azaz a funkcionális-szemantikai, illetve a lexikális-morfológiai elemzését végzem el, a második nagy egység pedig a víznevek keletkezéstörténeti elemzését foglalja magában.

II. BIHAR VÁRMEGYE TERMÉSZETI VISZONYAI

A középkori Bihar vármegye a Tiszántúl legnagyobb megyéje volt. Már BALÁSSY FERENC megállapította, hogy Bihar olyan óriási kiterjedésű megye, amely „nem is annyira megye, mint inkább tartomány volt, és négy közepszerű vármegyével felért...” (1873: 163). A csonkítatlan Bihar vármegye területe 10.609 km² volt. „Már maga a >>Biharország<< elnevezés is azt mutatja, hogy Bihart nem mint egyszerű vármegyét, közigazgatási egységet kell tekintenünk, hanem mint Magyarország olyan részét, táját, amelynek fekvésénél, földrajzi, gazdasági adottságainál fogva mindenkor nagyobb politikai jelentősége is volt történelmünk folyamán.” (MEZŐSI 1943: 7).

„A Körös folyó felső vízterületét foglalta magában, közelebről a Berettyó, a Váradi Körös (ma Sebes-Körös), valamint a Középső- vagy Fekete-Körös völgyét és síkságát.” (Gy. I, 569). A megye földrajzi tényezőit tekintve azt láthatjuk, hogy a hegységek és a síkság területi megosztottsága majdnem fele-fele arányú. „A megyének majdnem pontosan a fele hegyvidék, mely az erdélyi határnál emelkedik legmagasabbra, aztán nyugat felé fokozatosan lejt, míg végül szelíd dombokon át elvész az egyhangú síkságban.” (JAKÓ 1940: 1). Tehát a megye K-i és D-i részén a hegyvidék, a Ny-i és É-i területén pedig a síkvidék található. A bihari síkságon nyugalmas időkben virágzó mezőgazdaság és állattenyésztés folyt, s a lankás hegyoldalakon kiváló bort termeltek. A hegyekben pedig nemesfémeket, vasat, rezet és ólmot találtak. Bihar vármegye gazdasági és politikai jelentőségét az is fokozza, hogy Magyarország és Erdély között itt vezetett át a legfontosabb közlekedési út, a Sebes-Körös völgyében, a Báródságon, Királyhágón keresztül (vö. MEZŐSI 1943: 8).

A hegyek tömegét a Berettyó, Sebes- és Fekete-Körös széles, jól járható völgyei tagolják. A hegyek közül nagy eséssel kirohanó folyók a bihari síkságon hirtelen lelassultak és medrüket szinte elvesztve, hatalmas, nádas rétségeket alkottak. A Berettyó, Kék-Kálló, Sebes- és Fekete-Körös, Gyepes, Köles-ér és a Tisza áradását hozó Hortobágy a megye nyugati részén óriási kiterjedésű, Kis- és Nagy-Sárrét néven ismert mocsárvilágot alakított ki. A megye északi határától dél felé indulva, az érmelléki dombok alján a vidékre a kanyargó Ér nyomta rá a bélyegét, amely sok ágra szakadt, lomha folyását alig lehetett látni, és határozott medre sem volt. Az alig mozgó víz szép nádat nevelt, alkalmas volt halastavak táplálására, szigetein kaszálók és gyümölcsösök, hátsabb helyein jó szántók voltak. Az Érmellékhez csatlakoztak a Berettyó és Ér összeszögellésében lévő nádasok. A Berety-

tyó völgye már sokkal szárazabb terület volt. A Bihar előtt elterülő síkság lapályait a Kis-Körös, középkori nevén Viaszos vagy Vesszős, Anonymus Jószás-ere, töltötte meg vízzel. A Berettyó és Sebes-Körös közti síkságon még három nagyobb eret lehet megkülönböztetni: az Ölyvöst, a Kutast (régiben Kotus) és a Csentét. A Sebes-Körös völgyében szép erdők, jó legelők voltak. De a tavaszi gyors áradások károkat okoztak, a folyó a puhább völgyi talajt több ágra tépte, szaggatta, és a hegyekből lesodort kavicsokból sok szigetet, zátonyt rakott. Az egész dél-bihari vízrendszer a Fekete-Körössel függ össze. Tenke településénél kivált a Körösből a Köles-ér és a hegyi patakokból is táplálkozó Gyepes, amelyek a Fekete-Körös mentén elterülő őserdőt több kisebb erekkel együtt keresztülszelték. A hegyvidék és a Debrecen alatti homokbuckás nyírségi tájat kivéve nagyobb erdőségeket csak ott találunk, ahol víz is van. A víz és az erdő a bihari magyarság megtelepülését legjobban befolyásoló tájelemek közé tartozott. A középkori bihari ember nem tekintette ellenségének a vizet, de ha érdekei úgy kívánták, akkor „igába fogta”. A folyásoknak és az ide-oda kanyargó ereknek az ember szolgálatába állítását hirdetik a vízimalmokra és halastavakra vonatkozó középkori adatok (vö. JAKÓ 1940: 2–11).

III. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

1. „A földrajzi nevek hatalmas tartományán belül rendszerint a településnevekre összpontosul a történeti nézőpontú kutatók figyelme. Bizonyára nemcsak azért, mert belőlük nyerhető a legmegbízhatóbb és legteljesebb információ azokról a népekről, társadalmi csoportokról stb., amelyek a névadáskor az adott helyen laktak, hanem azért is, mert sok van belőlük, s a történeti források is őket szokták tartalmazni a legnagyobb bőségben, lehetővé téve alakváltozataik egymáshoz való viszonyának tisztázását is. De a településneveken kívül nagy a víz- és domborzati nevek (hegynevek, völgynevek stb.) fontossága is ...” (KISS 1991: 73).

Igen nagy a víznevek jelentősége a magyar helynevek rendszerében. Fontosak életkoruk miatt, hiszen legnagyobb folyóink, tavaink nevei a magyar nyelvben valószínűleg már közvetlenül a honfoglalás után meghonosodtak, valamint belső nyelvi fejlődés eredményeként korán kialakultak, így sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más típusú helynevek. A lakosság életében fontos szerepet játszó vízfolyások, állóvizek neveit gyakran felhasználták más, újabb objektumok, különböző helyfajták (település, belterületrész, ha-

tárrész, stb.) elnevezésére (vö. BÍRÓ 1999: 36). A víz- és helységnevek közti viszonyt BENKŐ LORÁND (1947b) vizsgálta részletesebben, aki arra próbált választ adni, hogy melyek azok a székelyföldi helységnevek, amelyek víznevekből jöttek létre. Azt állapította meg, hogy víznevekből alakultak azok a helységnevek, amelyekben a *patak*, *ér* és *víz* szó előfordul (pl. *Előpatak*). Nagyon valószínűnek tartja, hogy eredeti víznevek azok a helységnevek is, amelyek vízinövények, víziállatok, vízre vonatkozó tulajdonságok nevéből alakultak, de ezek közé nem sorolhatók a növénynevből keletkezett helységnevek, hiszen ezek a víznevektől függetlenül is létrejöhetnek. Eredeti vízneveknek tekinti azon helységneveket, ahol a helység és a mellette elfolyó víz neve alakilag pontosan egyezik (pl. *Gagy vn.* ~ *Gagy hn.*). BENKŐ kiemeli, hogy nagyon gyakori a Székelyföldön a másodlagos településnév > víznév fejlődés (pl. *Hodos vn.* → *Hodos hn.* → *Hodos pataka vn.*).

KNIEZSA ISTVÁN szintén említi *Erdély víznevei* című munkájában (1942), hogy a folyók fontos szerepet játszottak a letelepedett életmódot folytató népeknél és a nomádoknál (tájékozódás szempontjából) egyaránt. Hangsúlyozza, hogy a folyók nevei szívósabbak, mint a helységnevek, azonban ez az állandóság szerinte csupán a nagyobb folyókra és nagyobb patakokra vonatkozik. „A kisebb, egy, esetleg két helység határán keresztül folyó patakok nevei még a helységek neveinél is változékonyabbak.” (1942: 4). Példaként említi, hogy egy adott településen folyó patakot a helység népe rendszeren a *patak*-nak, a szomszéd helységek pedig az illető helység *pataká*-nak nevezhetik (i. h.).

BENKŐ LORÁND véleménye szerint a földrajzi nevek közül a vizek, különösen a kisebb patakok elnevezése a legbonyolultabb. Ugyanis sokszor megtörténik, hogy egy-egy több községben is keresztül folyó patakot minden községben másként neveznek. De az elnevezéseket figyelmesen szemlélve észrevehető egyfajta szabályszerűség. „A patak eredeténél legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már változik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja a nevét, amely felől folyik.” (BENKŐ 1947a: 14).

2. KISS LAJOS tipológiai természetű vizsgálatokat is folytatott, k r o n o l ó g i a i és s z á r m a z á s b e l i r é t e g e k e t különített el a Felvidék (1994), Erdély (1997a) és Pannónia (1997b) víznévanyagában. A *Felvidék víznevei* című tanulmányában (1994) a rétegek között elkülönítette egymástól az ókorból adatolható, ősi indoeurópai vízneveket (pl. *Garam*, *Morva*), a középkorból dokumentált víznevek csoportján belül részletezte a preszláv, azaz a szlávok VII. századtól számítható megtelepedésénél régebbi vízneveket (pl. *Árva*, *Bódva*, *Hernád*, *Nyitra*), a szláv (pl. *Bebre*, *Beszterce*, *Csermely*), a magyar (pl. *Ba-*

log, *Bodrog, Sajó*), valamint a német eredetű vagy közvetítésű vízneveket (pl. *Gölnic, Korpona, Selmec*). Középkorból adatható ismeretlen vagy bizonytalan eredetű neveket (pl. *Ipoly, Laborc, Vlára*) és újabb kori vízneveket (pl. *Gidra, Ondava*) is említett. Az *Erdély vízneveinek rétegződése* (1997a) című dolgozatában ugyancsak ókorból és középkorból adatható rétegeket különböztetett meg. A középkorból dokumentált víznevek kategóriáján belül a szláv (pl. *Beszterce*), német (pl. *Hortobágy*) és magyar eredetű nevek (pl. *Almás, Árpás*) mellett török eredetű víznevekről (pl. *Barca, Brassó-patak*) is írt.

PÓCZOS RITA magyar, szláv, germán és óeurópai származásbeli rétegeket különböztetett meg a Sajó (2003) valamint a Garam és az Ipoly (2004) víznévrendszerében. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétegéhez pl. a *Berkenye-patak, Meggyes-patak, Fekete-patak, Keskeny-ér* stb., szláv eredetű rétegéhez pl. a *Bokóca, Lukóca, Recske, Béna pataka* stb. vízneveket, az óeurópai réteghez pedig pl. a *Litva, Libercse, Lobos pataka, Vidos pataka* stb. vízneveket sorolja.

3. A földrajzi nevek, így a víznevek életében is a magyar honfoglalást megelőzően és követően folytonosság, k o n t i n u i t á s van (vö. KRISTÓ 1985: 15). KÁLMÁN BÉLA ezt elsősorban a víznevekre vonatkoztatja: „A legnagyobb folyóink neve nemcsak hogy nem magyar, de nem is szláv, sőt még nem is latin, hanem kelta vagy még a kelták előtti korból talán részben illír, részben még korábbi indoiráni népek nyelvéből való 3-4 ezer évvel ezelőtről vagy még régebbiről.” (1989: 125). A helynévi kontinuitás kérdésével KISS LAJOS is foglalkozott több írásában (1995, 1997b). A Kárpát-medence legnagyobb folyói ősi, indoeurópai eredetűek, melyek legtöbbször szláv (*Duna, Tisza, Dráva, Száva*) és német (*Ipoly, Lajta*) közvetítéssel került hozzánk.

4. A víznevek vizsgálata a névtani kutatásoknak kiemelten fontos területe lehet. A kiemelt figyelem okai — mint fentebb láthattuk — a víznevek állandóságában, nagyfokú stabilitásában és ősiségében keresendő. A szakirodalomban azt az aránytalanságot vehetjük észre, hogy a munkák főként az idegen eredetű víznevekkel foglalkoztak, míg a belső keletkezésű nevek vizsgálata háttérbe szorult. A névtudományban a víznevek kutatásában két irányban történtek vizsgálatok: a vizeket jelölő tulajdonnevek gyűjtésével és azonosításával ORTVAY TIVADAR (1882), módszeres feldolgozásával pl. MIKESY (1940), KNIEZSA (1942, 1948) és BENKŐ (1947a, 1948) foglalkozott (vö. KÁZMÉR 1957: 19).

A történész ORTVAY TIVADAR történeti forrásokból, térképekből g y ű j t ö t t e ö s z - s z e Magyarország régi vízneveit. Körülbelül 3050 folyóvíz és 1050 állóvíz létezését bizonyította be adataival. Magyarország valamennyi megyéjének vízneveit sorra veszi, így

foglalkozik Bihar megyével is (vö. 1882: 17–8). A neveket szótárszerűen sorolja fel, s némelyiknél az eredet megfejtésére is vállalkozik (pl. *Berettyó, Fertő* stb.).

5. A magyar szakirodalomban az 1940-es években több önálló munka, tanulmány is foglalkozott egy-egy tájegységgel, vidék vízrajzi arculatának bemutatásával. KNIEZSA ISTVÁN Erdély (1942) és a Székelyföld (1948) vízneveit vizsgálta. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez BENKŐ LORÁND (1948) fűzött megjegyzéseket. A kialakult KNIEZSA–BENKŐ vitához DEME LÁSZLÓ is hozzászólt, s kiemelt ebből néhány fontos pontot: BENKŐ szerint KNIEZSA pontatlanul idéz, és szláv eredetű víznévnek tekintette a szláv eredetű magyar helynévből alakult vízneveket. KNIEZSA válasza az volt, hogy mind-egy, hogy a szlávok a hegyet vagy a belőle eredő patakot nevezték-e el előbb. Ám DEME is felhívja a figyelmet a pontosságra. BENKŐ továbbá kifogásolja, hogy KNIEZSA nem választja el az *Árpád-kori víznév + pataka*-féle eseteket a későbbi *helységnév + pataka* típusúaktól, sőt inkább összevonja (vö. DEME 1948: 105–7).

Ezen a helyen meg kell említenünk azokat a későbbi munkákat is, amelyek a vízneveket egy vidék teljes helynévanyagának részeként mutatják be. Ilyen BENKŐ LORÁND (1947a) Nyárádmente, KÁZMÉR MIKLÓS (1957) Alsó-Szigetköz és INCZEFI GÉZA (1970) Makó környékének földrajzi neveit vizsgáló könyve, amelyben önálló fejezet foglalkozik a tájegység vízneveivel. MIKESY SÁNDOR Szabolcs vármegye középkori vízneveit (1940) vizsgálta. KISS LAJOS pedig tanulmányozta a Székelyföld (1979) és a Felvidék (1994), valamint Erdély vízneveit is (1997a).

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1988) a víznév kutatás tudománytörténeti összefoglalását tűzte ki célul, s a Tisza-Túr közének vízneveit is vizsgálta. Hangsúlyozza, hogy tipológiája INCZEFIÉRE épül. A *Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata* című INCZEFI-munka (1970) leglényegesebb része a földrajzi nevek tipológiáját bemutató fejezet. KÁLNÁSI véleménye szerint a földrajzi nevek két legfontosabb jellemzőjének (a névadó motívuma, ami alapján a névadás történt; s az objektum, ami a nevet kapta) együttes vizsgálata előrelépést jelentett (1988: 516).

6. A szakirodalomban több írás is tárgyalja a vízrajzi közneveket. BÍRÓ FERENC a Körösök vidékének vízrajzi közneveiről írott tanulmányában (1997) megkülönböztette a vizeket, illetve a vízkörnyéki helyeket jelölő földrajzi közneveket. A vizeket jelölő földrajzi köznevek kategóriáján belül több alcsoportot állapított meg: a folyóvízi közneveket (*ág, árok, ér, fok, folyó, patak, vízfolyás* stb.), az állóvizeket jelentő közneveket (*fertő, halastó, tó* stb.), a vízrészeket (*kenderáztható, örmény, zúgó, zuhatag* stb.) és a vízvételi helyeket jelölő közneveket (*artézi kút, gémeskút, kút* stb.). A vízkörnyéki helyeket jelö-

lő köznevek csoportján belül elkülönítette a vízzel határoló szárazulatok (pl. *hát, gát, kikötő, part* stb.) és a vízzel határolt szárazulatok közneveit (pl. *köz, szeg, sziget, zug* stb.), valamint a mocsaras helyeket jelölő közneveket (pl. *láp, mocsár, nádas, sár* stb.).

VÖRÖS OTTÓ állapította meg, hogy a vízzel kapcsolatos helynévi fogalmak csoportját a névadó közösségek egységes tájselejtés alapján nevezik meg. A vízrajzi nevek körében vízrajzi közneveknek azokat a szavakat tekinti, amelyek közszoói jelentése a vízzel, a víz munkájával, az ember, a gazdálkodás és a víz viszonyával, az általa létrehozott felszíni képződményekkel kapcsolatos (vö. 1999: 31–2). A vízrajzi köznevek kategóriáján belül az alábbi csoportokat különítette el: természetes vízfolyások (pl. *ág, ér, folyó* stb.), mesterséges vízvezetők, vízgyűjtők (pl. *árok, csatorna* stb.), természetes folyóvízi szakaszok (pl. *fok, fő, holtág* stb.), állóvizek (pl. *halastó, tó* stb.), vizet igénylő emberi (állati) tevékenység helye (pl. *fürdő, itató, úsztató* stb.), ivóvíznyerő helyek (pl. *forrás, kút* stb.), vízen, víz mellett emelt építmények (pl. *gát, híd, sánc* stb.), vizenyős helyek, mocsarak (pl. *fertő, láp, mocsár, sár* stb.) és a víz által létrehozott vagy vízzel közvetlenül érintkező száraz helyek, térszínformák (pl. *part, sziget, vízmosás* stb.).

CS. NAGY LAJOS BÍRÓ fentebb említett osztályzását vette alapul, mikor a Felső-Berettyó menti vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi köznevekről írt (1999).

BENKŐ LORÁND már korábban említett *A Nyárádszemenye földrajzi nevei* című munkája (1947a) több vízrajzi köznevet is tárgyal megadva azok pontos jelentését is (pl. *forrás, híd, kút, mocsár, víz, zúgó* stb.).

KÁLMÁN BÉLA a 'folyóvíz' jelentésű köznevek közé sorolja a finnugor eredetű *ág, aszó, ér, fok, jó, ügy, víz, völgy*; a török eredetű *árok és sár*; a szláv *patak* és az ismeretlen eredetű *séd* közneveket, valamint az *örém* és *ásvány* szavakat, amelyek magyar képzés eredményei török (*örém*) illetve bizonytalan eredetű (*ásvány*) tövekből (1967: 345).

A nagyobb lélegzetű munkák mellett szép számmal találunk csupán egyetlen vízrajzi köznévvvel foglalkozó írásokat: például az *aszó* (pl. PAIS DEZSŐ 1912, NYÍRI ANTAL 1979), a *fok* (REUTER CAMILLO 1970, FEKETE PÉTER 1997) vagy a *séd* (BALÁZS JÁNOS 1981, PESTI JÁNOS 1987) földrajzi közneveket részletező dolgozatokat. BALÁZS JÁNOS (1958) a *kéd, kégy*, REUTER CAMILLO (1971) pedig a *kégy* és a *kengyel* szavakkal is foglalkozott. MELICH JÁNOS (1924, 1925) a finnugor eredetű *jó* vízrajzi köznevet vizsgálta, s kimutatta, hogy Magyarország északkeleti, keleti és erdélyi részein fordult elő ilyen víznév (pl. *Berettyó*, a két *Sajó, Hejő, Hájó* stb.). „Nincs azonban egyetlen egy biztos adatunk sem arra, hogy Dunántúl vagy Duna-Tisza-Dráva közén valamely folyót, patakot valaha is *jó*-nak hívtak volna.” (MELICH 1925: 53). INCZEFI GÉZA a laza szerkezetű földrajzi neveket vizsgálta: a

négy- és többtagú köznévi eredetű földrajzi neveket tekintette ilyeneknek. Ezek különböző típusait is megállapította: igeneves földrajzi név, *-i* képzős nevek, kettős lokalizálások, jelöletlen összetételek stb. (1967: 64–71).

7. A szakirodalomban a víznevek etimológiáját feltáró írásokkal is találkozhatunk. Ezen írások közül a legtöbb jövevénynevekkel foglalkozik: *Beszterce* (KNEIÉZSA 1942: 11, 1948: 10, KISS 1994: 6, 1996: 966, FNESz.), *Hernád* (KISS 1984), *Küküllő* (KNEIÉZSA 1942: 26, MOÓR 1947, BENKŐ 2002: 60–1). A belső keletkezésű víznevek etimológiáját is több kutató vizsgálta. Külön munka foglalkozik például a *Gyöngyös* (MIKESY 1947), a *Küsmöd* (KISS 1979: 470–1, BENKŐ 1993: 54–5.), a *Ménes-patak* (ANTAL ISTVÁN BERTALAN 1972: 454–5, DÉNES 1979) és a *Med-Medes-féle* (PAIS 1929) víznevekkel.

8. A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) a víznevek grammatikai felépítésével is foglalkozik. Elkülöníti a szóképzéssel és a szóösszetétellel alakult helyneveket. A *-gy*, *-s*, *-sd* helynévképzők bemutatásakor a mű víznévi példákat is idéz: *Füzegy*, *Kórógy*; *Nádas*, *Egres*; *Nádasd* (I, 253–5). A mellé- és alárendelő szerkezetű összetett víznevek közül a mellérendelők ritkák. Az alárendelő szerkezetek körében nincs példa alanyos és tárgyias alárendelésre, határozósra is csak az 1367-es datálású *Általeső* adatot idézi e munka. Jelzős összetétel azonban szép számmal előfordul: mennyiségjelzős szerkezetű például a *Három-fertő*, *Két-Csenge*, minőségjelzős a *Gyalmos-tó*, *Holt-tó* és a *Nádas-ér* (I, 540–52). Szerkezeti szempontból a birtokos jelzős összetételből alakult víznevek lehetnek jelöltek (*Ivános foka*) vagy jelöletlenek (*Marcal-tő*, *Víz-tő*). A TNyt. e témakörben különbséget tesz a valós birtoklást kifejező (pl. *Marcal-fő*) és az általa rész-egész viszonyoknak nevezett kapcsolatot mutató névtípusok (pl. *Eger pataka*) között (I, 549).

IV. NÉVRENDSZERTANI VIZSGÁLATOK

1. ELMÉLETI ALAPOK

A névkutatásban egyfajta fogalmi heterogenitás figyelhető meg, a különböző szintű elemzéseket mégis világosan el kell különítenünk, így a helynevek szerkezeti (leíró) elemzését, keletkezéstörténeti tárgyalását, jelentéstani, névstiliztikai, névszociológiai stb. szempontú bemutatását.

„A szerkezeti, történeti, stiláris, jelentésbeli és más jegyek persze minden nevet komplex módon, egyszerre, egy időben jellemeznek. A tudományos vizsgálatnak épp amiatt kell viszonylag elszigetelten elemeznie az egyes sajátosságokat, hogy ezeket egymással szembeesítve, egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban, valódi kapcsolatrendszerük kereteiben mutathassuk be. A helyneveket jellemző fenti jegyek között természetesen nem lehet hierarchiát felállítani, a kutatás céljaitól függően bármelyik szempont érvényesítése egyaránt fontos lehet.” (HOFFMANN 1993: 27). Dolgozatomban — igazodva HOFFMANN ISTVÁN modelljéhez (1993) — a szerkezeti és a keletkezéstörténeti elemzést végzem el. Ennek az az oka, hogy „a neveket nyelvi jelként értelmezve kísérlem meg bemutatni, s a nyelvi jelek interpretálásában hagyományosan középponti helyzetűnek számít a leíró, konstruktív elemzés (amin ez esetben nemcsak formális, hanem funkcionális analízist is értek), valamint a diakrón szempontú vizsgálat” (HOFFMANN i. m. 27). A leíró és a történeti vizsgálatokat együtt alkalmazva lehetőségünk nyílik arra, hogy megmutathassuk a helynevek rendszerszerűségét, szabályszerűségét. Emellett azonban a két szempont szétválasztása jelezheti e két elemzési szint kapcsolatát, azaz a rendszerszerű működést és változást.

2. A VÍZNEVEK NYELVI-NÉVRENDSZERTANI ELEMZÉSE

2.1. A SZERKEZETI ELEMZÉS

A leíró, azaz a szerkezeti elemzés során a névrészt funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus szempontból vizsgálhatjuk.

„A funkcionális-szemantikai elemzés azoknak a modellfajtáknak a számbevételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak.” (HOFFMANN 1993: 30). Ezek nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, a névadás nyelven kívüli összetevőjét jelentik. Így a funkcionális-szemantikai kategóriák

változása az embernek a környezetével kialakított viszonyával van összefüggésben. A megismerés természetéből adódóan ezek a változások igen lassúak.

A lexikális-morfológiai elemzés során a funkcionális kategóriák kifejezésére felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk a nevet, illetve névrészt. Azt próbáljuk megállapítani, hogy a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg. „A lexikális-morfológiai elemzés tehát a nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció. A lexémák bemutatását szófaji, jelentésbeli jellemzőik megragadásával lehet elvégezni.” (HOFFMANN i. m. 55).

A szintagmatikus elemzéssel mutathatjuk be a kétrészes nevek alap- és bővítményrészének grammatikai viszonyát. Ezt az elemzési szintet a keletkezéstörténeti vizsgálat szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveinek csoportjánál tárgyalom.

2.1.1. A FUNKCIONÁLIS-SZEMANTIKAI VIZSGÁLAT

1. A funkcionális-szemantikai elemzés szintjén abból indulhatunk ki, hogy minden névadási tevékenység szemantikailag tudatos (vö. HOFFMANN i. m. 43). A természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki oly módon, hogy a névalkotó-névhasználó közösség a már meglévő névmodellekhez is alkalmazkodik (analógia). Az így keletkezett, leíró jellegű névben a névadás alapjául szolgáló motívum közvetlen vagy közvetett, azaz összetettebb nyelvi jelenségekhez is kapcsolódó módon jelenik meg.

2. A funkcionális szerkezeti elemzés alapfogalma a névrész. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez.” (HOFFMANN i. m. 43). Fontos megjegyezni, hogy a formálisan azonos nyelvi elemsor különböző nevekben különböző értékű névrészként is funkcionálhat. A *Forró-patak* víznév a *forró* melléknév és a *patak* földrajzi köznév összekapcsolásával jött létre, a névadáshoz a patak magas hőmérséklete adhatta az alapot, a név jelentése tehát: 'forró vizű patak'. Ezzel szemben a *Forró-patak-fő* víznév a *Forró-patak* és a *fő* névrészekre bontható. A *Forró-patak* névrész funkciója pedig az, hogy megnevezze, hogy melyik pataknak a forrása a névvel megjelölt hely. A név jelentése tehát: 'a Forró-patak forrása'.

HOFFMANN munkájában kiemeli, hogy az egyes névrészfunkciók nem csupán az egyes nyelvekre jellemzőek, vagyis nem nyelvspecifikusak, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze (i. m. 44). A névrészfunkciók univerzális jellegét bizonyítják jövevényneveink is, amelyek az átadó nyelvben ugyanúgy motiváltak.

3. A dolgozatomban vizsgált névkorpusz névrészeinek funkcióit három nagyobb csoportba oszthatjuk: 1. a névrész megnevezi a hely fajtáját, 2. megnevezi magát a helyet, 3. kifejezi a hely valamely sajátosságát: tulajdonságát, viszonyát valamely külső dologhoz vagy valamely más helyhez. Névanyagomban előfordulnak olyan víznevek is, amelyek olvasata bizonytalan, s így kétféleképpen értelmezhető (pl. *Koppány-kő ~ tő*). A névkorpuszom 7,8%-a (10 adat) kategorizálhatatlan, aminek főképp az az oka, hogy bizonyos nevek lexikális felépítése, s így értelmezése is bizonytalan. Kategorizálhatatlan víznevek: *Mirágy, Tajtajrék, Derges, Szata, Miletva, Fernye, Wewzws*; a *Bobalyos-tó*, a *Portogós-tó* és a *Csokud-ér* víznev esetében az első névrész lexikálisan ismeretlen, így maga a név kategorizálhatatlan.

A. A hely fajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek

1. „A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel földrajzi köznévként szokás nevezni.” (HOFFMANN i. m. 47). A víznevek körében gyakorinak látszik a helyfajtát megnevező földrajzi köznévjelölés. Ez a szemantikai szerep az ún. fajtajelölő funkció, amelynek betöltésére kizárólag helyfajtajelölő szók, vagyis földrajzi köznevek alkalmasak. (vö. TÓTH 2001b: 132).

2. A földrajzi köznevet tartalmazó víznev szerkezetét tekintve lehet egyrészes (F funkciójú), illetve M (megnevező funkciójú)+F vagy S (sajátosságot kifejező)+F szerkezetű kétrészes név (vö. HOFFMANN 1999: 210, TÓTH 2001b: 133).

2.1. Egyrészes, azaz *p u s z t a f ö l d r a j z i k ö z n é v i*¹ alakú víznevvel névanyagomban 11 esetben találkozunk: az *Ér* víznev 5-ször fordul elő: 3-szor *fluvius* megjelöléssel (1338: *Eer*, 1398: *Eer*, 1435: *Er*), 1-szer *palus* (1295: *Eer*) és 1-szer *lacus* (1307: *Eer*) minősítéssel. További egyrészes, pusztai földrajzi köznévi víznev: *Ág* (1520: *Agh*, fl.), *Árok* (1347: *Ark*, foss.), *Fertő* (1401: *Ferteu*, foss.); összetett földrajzi köznévként szerepel

¹ A földrajzi köznevek jelentését az EWUng., a TESz. és a FNESz. segítségével állapítottam meg.

a *Vízmosás* (1382: *Wyzmosaas*, alv.). Ebbe a csoportba soroltam a *Jószás* (1214: *Jozes*, patak/mocsár) víznevet is, hiszen KISS LAJOS szerint a *jó* 'folyó' főnév igei **jó*- 'folyik' párjának gyakoriságképzős **jósz* származéka lehetett, s ebből való a tulajdonképpeni 'folyás' jelentésű *jószás* is (vö. FNESz.). BÍRÓ FERENC ugyancsak ide sorolhatónak mondja a *Kengyel* víznevünket is: a *kengyel* mint földrajzi köznévfő 'elől hurok, félkör vagy U alakú, esetleg négyszöghöz hasonló meder, vízfolyás' jelentéssel bír (2002: 32, 178).

2.2. Az **S + F s z e r k e z e t ű** víznevek a víz valamely sajátosságára utaló előtagból és egy földrajzi köznévfő kapcsolatából jöttek létre.

A leggyakrabban használt földrajzi köznevek: az **ér** 'kevés vizű természetes vízfolyás, patak': *Csorgó-ér* (1284: *Chorgue er*, fl.), *Fazék-ér* (1341: *Fazeker*, stag.), *Fekete-ér* (1493: *Feketheer*, fl.), *Horgas-ér* (1417: *Horgaser*, alv.), *Kerek-tó ere* (1341, 1347: *Kerektoere*, alv.), *Közép-ér* (1338: *Kuzeper*, fl.; 1417: *Kezeper*, alv.), *Mihály ere* (1417: *Myhalere*, alv.), *Mogyorós-ér* (1372: *Monyrouser*, riv.), *Szil-ér* (1351: *Zyler*, riv.), *Teke-rő-ér* (1382: *Thekerewer*, fl.); **tó** 'nagyobb természetes állóvíz': *Domokos tava* (1476: *Damokosthawa*, stag.), *Fejér-tó* (1480: *Feyerthow*, pisc.), *Gémes-tó* (1476: *Gemestho*, stag.), *Kenderáztató-tó* (1396: *Kenderatohow*, alv.), *Ludas-tó* (1400: *Ludastow*, pisc.), *Mély-tó* (1476: *Meltho*, stag.), *Nagy-tó* (1470: *Naghtho*, pisc.), *Péntek tava* (1347: *Pentektowa*, palus), *Szalai János tava* (1465: *Zalayjanosthawa*, lac.); a **patak** 'folyónál kisebb folyóvíz': *Bács pataka* (1397: *Bachpataka*, riv.), *Füzes pataka* (1412: *Fyzespatoka*, fl.), *Ménes pataka* (1341: *Menuspataka*, riv.), *Örvényes pataka* (1360: *Wrvenespataka*, riv.), *Solymos pataka* (1520: *Solmospathaka*, riv.).

A vizsgált névkorpuszban még előforduló földrajzi köznevek: az **ág** 'folyóvíz kiágazása, mellékmeder': *Pap ága* (1310: *Popaga*, fl.); a **fő** 'forrás': *Forró-patak-fő* (1338: *Furrowpatakfew*, riv.), *Henc kuta-fő* (1397: *Hentzkuthafew*, fons), *Veleny-fő* (1496: *Welenfew*, stag.); a **rekesz** 'elkülönített, elzárt rész, hely': *Mihály rekesze* (1347: *Mihalrekezy*, stag.);² a **tő** 'torkolat': *Árkos-patak töve* (1326: *Arkuspothaktuwe*, riv.), *Koppány-tő* (1256: *Koppankw*, aqua), *Újmalom-tő* (1382: *Wymolomthew*, riv.).

A **jó** 'folyó': *Berettyó* (1310: *Burukyo*, 1334: *Berekyo*, fl.), *Hájó* (1341: *Hoyov*, fl.); az **örém** 'folyó vagy állóvíz': *Fekete-örém* (1290: *Feketeerem*, pisc.) és az **ügy** 'folyóvíz': *Kegyek* (1236: *Kuegeg*, torr; 1256: *Kegek*, riv.) földrajzi köznevek mára kihaltak. Neveink közül magyarázatra szorul a *Kegyek*, amely KISS LAJOS véleménye szerint elhomályosult

² A *rekesz* főnévfő 'halrekesztő eszköz' (TESz.) jelentéssel is bír. MIKESY említi, hogy a *rekesz* nevű halfogó szerszám víznek is adhatott nevet. Ebben az esetben személynév + vízrajzi fogalom összekapcsolódásáról beszélhetünk (vö. MIKESY 1940: 21).

összetétel: előtagja a m. *kő* fn., utótagja pedig a m. R. *ügy* 'folyó, patak' fn. kicsinyítő képzős származéka (vö. FNESz.). Az **árok** 'gödör, völgy' vízrajzi köznévi is előfordul, ami bár ma is használatban van, de kevésbé érezzük már vizet kifejezőnek: *Benke árka* (1322: *Benkearuka*, foss.), *Nagy-árok* (1435: *Nagarok*, foss.).

2.3. A földrajzi köznévi névrész kapcsolódhat megnevező funkcióban álló helynévi előtaghoz is. Az M + F s t r u k t ú r á j ú nevek között a leggyakrabban használt földrajzi köznévi: az **ér**: *Dalom-ér* (1344: *Dolumer*, alv.), *Gálna-ér* (1295: *Galnaer*, palus; 1326: *Galnaer*, stag.), *Szakál-ér* (1284: *Zakal er*, fl.), *Szenttamás ere* (1470: *Zenthtamasere*, riv.), *Varsány-ér* (1351: *Vassaner*, riv.). A *Gálna-ér* kivételével e nevekben az **ér** földrajzi köznévi településnévhez kapcsolódik: 3 esetben birtokos személyjel nélkül, 1-szer pedig birtokos személyjellel (*Szenttamás ere*) járul ahhoz a településnévhez, amely közelében van, amelyen átfolyik vagy ahonnan ered.

A *Gálna-ér* esetében KISS LAJOS véleménye szerint az első névrész a *Kálna* hn.-ből jöhetett létre zöngéssel, melynek alapszava szláv eredetű: összl. **kalъ* 'sár', szb.-hv.: *Kaona* hn.; cseh: *Kalná*; szlk.: *Kalná*; le.: *Kalna*, melyeknek az értelme: 'sáros' (vö. FNESz.). Így olyan patakra utalhatott, amelynek sáros a vize. A **patak** földrajzi köznévi második névrész 5 névadatban szerepel: *Bályok pataka* (1327: *Balukpataka*, fl.), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka*, riv.), *Esküllő pataka* (1341: *Wskuleupataka*, riv.), *Fancsika pataka* (1341: *Fanchukapataka*, riv.), *Méh-séd pataka* (1256: *Mehsedpotoka*, riv.). A *Méh-séd pataka* kivételével a **patak** földrajzi köznévi is településnévhez kapcsolódik birtokos személyjellel. Előfordul a **víz** földrajzi köznévi, amely olyan névrészhez járul birtokos személyjellel, amely megnevezi magát a helyet: *Berettyó vize* (1334: *Berekyovize*, fl.), *Ér vize* (1338: *Erwyze*, fl.); a **fertő**, amely településnévhez kapcsolódik: *Peturdi-fertő* (1382: *Peturdiferthew*, stag.) és a **fok**: *Fernye-fok* (1426: *Fernyefok*, alv.). A *Fernye* ismeretlen etimológiája miatt kategorizálhatatlan helynévrész, de a *Fernye-fok* esetében, mint első névrész megnevezi magát a helyet. A **tó** vízrajzi köznévi is szerepel 1 esetben településnévhez birtokos személyjellel kapcsolódva: *Szentlőrinc tava* (1480: *Zenthlerynczthawa*, pisc.).

B. Megnevező szerepű névrészek

1. „Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást.” (HOFFMANN i.m. 47). A megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetővé válik egy nagyon fontos névrendszertani jelenség bemutatása. TÓTH VALÉRIA hangsúlyozza, hogy az új nevek mindig a meglévő névrendszer elemeiként jönnek létre, azaz a meglévő

helynévrendszer minden korban alapvetően meghatározza az új helynevek keletkezését (1999: 435).

2. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó víznevek szerkezeti szempontból többféleképpen lehetnek. E funkció megtalálható egyrészes nevekben (M funkciójú), de összekapcsolódhat megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező előtaggal (S+M struktúrájú), vagy összetételt alkotó földrajzi köznévi utótaggal (M+F szerkezetű). Ritkán előfordulhat, hogy két megnevező szerepű lexéma kapcsolódik össze (M+M szerkezetű) (vö. TÓTH 1999: 435–42, 2001b: 135). A vizsgált névkorpuszban egyrészes (M funkciójú) és kétrészes S+M, illetve M+F szerkezetű víznevek találhatók.

2.1. E g y r é s z e s , pusztán megnevező névrészt tartalmazó név 9 esetben fordul elő a JAKÓ által közölt névkorpuszban. A belső keletkezésű víznevek mellett az átvett nevek is ebbe a csoportba tartoznak. A szláv eredetű *Beszterce* (1397: *Bezerche*, fl.; 1452: *Beztherche*) és *Orsova* (1520: *Orsova*, stag.), valamint a török eredetű *Korhány* (1412: *Korhan*, stag.) víznevek a magyar helynévrendszer elemeiként csupán a denotátumra utalás funkcióját töltik be: nem utalnak a víznek semmilyen tulajdonságára, és csupán azt jelentik, hogy a víznek ez a neve. Az átadó szláv nyelvben a *Beszterce* (vö. szláv *Bystrica*) 'gyors folyású és ezért többnyire tiszta, átlátszó vizű patak, folyó' (vö. KNIEZSA 1942: 11, 1948: 10, KISS LAJOS 1994: 6, 1996: 966, FNESz.) jelentéssel bírt. Ez az eredeti szemantikai tartalom azonban a magyar helynévrendszer szempontjából nem lényeges. KISS LAJOS véleménye szerint az *Orsova* a kabar eredetűnek vélhető *Örs* törzsnév birtoklást jelölő *-ova* képzős szláv származéka (vö. FNESz.). A *Korhány* a török eredetű 'vár, sánc, erősség, kunhalom' főnévből jöhetett létre (vö. FNESz.). E helynevek átvételekor semmilyen más információt nem közölnek denotátumukról, csupán annyit, hogy a víznek ez a neve. A jövevénynevek nyelvünkbe átkerülve eredeti idegen nyelvbéli szerkezetüktől függetlenül mindig egyrészes névként szerepelnek.

Eredetileg kétrészes, belső keletkezésű helynevekből is létrejöhetnek egyrészes nevek. A *Berettyó* (1310: *Burukyo*; 1334: *Berekyo*, fl.) és a *Hájó* (1341: *Hoyov*, fl.), esetleg a *Küsmöd* (1369: *Kusmewd*, fl.) és a *Kegyek* (1236: *Kuegeg*, torr; 1256: *Kegek*, riv.) víznevek valamikor kétrészes nevek voltak.

A *Berettyó* a m. *berek* 'ligeterdő' (TESz.) jelentésű földrajzi köznév és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznév összetétele. Arra utalt, hogy a folyó mellékén ligeterdő állt, berkes terület volt. A *Hájó* a 'meleg, melegség' (TESz.) jelentésű *hő* *hév* változata és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznév összetételével jött létre. Így a 'meleg vizű folyó' értelmű *Hévjó*-ból jött létre hangrendi kiegyenlítődéssel, s a folyó víz hőmér-

sékletére utalt (vö. FNESz. *Pece*). KISS LAJOS a *Küsmöd* víznévben a m. R., N. *küs* 'kis' és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' összetételét látja (vö. FNESz.). BENKŐ viszont a bihari *Kösmő* pataknev *-d* kicsinyítőképzős származékát feltételezi benne (1993).

A *Kegyek* víznévben talán elhomályosult összetételt láthatunk, amelynek előtagja a m. *kő* fn., utótagja pedig a m. R. *ügy* 'folyó, patak' fn. kicsinyítő képzős származéka (vö. FNESz.).

Az egyrészes *Ond* (1295: *Ond*, palus) víznév csupán megnevező szerepű névrészt tartalmaz. Pusztá személynévből jöhetett létre (1138/1329: *Oundi*; 1267: *Ond* (ÁSz. 601)), amelynek alapja az *ón* főnévnek vagy a m. *ó* 'rég, öreg' melléknévnek a kicsinyítő-becéző származéka (vö. FNESz.).

2.2. Az *S + M s z e r k e z e t ü* víznevek a víz valamely sajátosságára utaló előtagból és egy már létező, megnevező funkcióban álló utótagból állnak.

Megtalálhatjuk a víz valamely érzékszervekkel felfogható tulajdonságára, többnyire méretére utaló névrészfunkciót a *Kis-Körös* (1509: *Kyskeres*, fl.), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, fl.), *Nagy-Körös* (1516: *Naghkewres*, fl.) víznevek előtagjában. A *Fekete-Körös* (1438: *Fekethekeres*, fl.; 1479: *Fekedhekeres*, fl.), *Kék-Kálló* (1311: *Kekallo*, fl.; 1435: *Kekallo*, aqua) víznevek első névrésze a víz színére utal.

Elképzelhető, hogy az *Örvénd-Körös* víznév településről kapta a nevét. Az első névrész feltehetően a második névrészben szereplő víz valamely ágára utal, így az *Örvénd-Körös* elnevezés jelentése: 'a Körös Örvénden/Örvénd közelében folyó ága'. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a víz örvénylő mozgása fejeződik ki ebben a kétrészes víznévben. Szintén a víz mozgása motiválhatta a *Sebes-Körös* (1515: *Sebeskeres*, fl.; 1524: *Sebes-kewres*, fl.) víznév létrejöttét.

A *Külső-Berettyó* (1275: *Kissoberikyo*, fl.) névben pedig a víz viszonyított (relatív) helyzetére történik utalás.

Ezek az *S+M* struktúrájú víznevek a megnevező névrész által jelölt víz mellékágának vagy holtágának a megnevezései.

2.3. „A helynévi lexéma felhasználása a denotatív jelentés módosulása nélkül történik a kétrészes helyneveknek abban a csoportjában, amelybe a helynév + földrajzi köznévi strukturális felépítésű toponimiák tartoznak.” (TÓTH 2001b: 139). Ebbe a csoportba tartozó víznevek *M + F felépítésűek*, s az eredetileg is megnevező funkcióban álló víznév szerkezeti változással földrajzi köznévi utótaggal egészült ki.

Ide tartoznak a *Berettyó vize* (1334: *Berekyovize, fl.*), *Ér vize* (1338: *Erwyze, fl.*), *Fernye-fok* (1426: *Fernyefok, alv.*), *Gálna-ér* (1295: *Galnaer, palus*; 1326: *Galnaer, stag.*), *Méh-séd pataka* (1256: *Mehsedpotoka, riv.*) víznevek. A *Berettyó vize*, *Ér vize*, *Méh-séd pataka* esetében a földrajzi köznévből birtokos személyjellel kapcsolódik ahhoz a névrészhez, amely megnevezi magát a helyet. A *Méh-séd* valószínűleg a *mély* mn. 'olyan, amelynek a felső részhez képest az alja nagyon lent van' (TESz.) és a *séd* 'forrás, patak' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévből összetételével jött létre. Ehhez kapcsolták a *patak* 'folyónál kisebb folyóvíz' (TESz.) jelentésű vízrajzi köznévet. Az elnevezés mély medrű patakra utalhatott.

A *Fernye* ismeretlen etimológiája miatt kategorizálhatatlan helynévrész, de a *Fernye-fok* esetében, mint első névrész megnevezi magát a helyet. A *Gálna-ér* esetében KISS LAJOS véleménye szerint az első névrész a *Kálna* hn.-ből jöhetett létre zöngéssel (vö. FNESz.).

M+F szerkezetű kétrészes víznevek helynévi előtagja alakulhatott településnévi előzményből is: *Bályok pataka* (1327: *Balukpataka, fl.*), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka, riv.*), *Dalom-ér* (1344: *Dolumer, alv.*), *Esküllő pataka* (1341: *Wskuleupataka, riv.*), *Fancsika pataka* (1341: *Fanchukapataka, riv.*), *Peturdi-fertő* (1382: *Peturdiferthew, stag.*), *Szakál-ér* (1284: *Zakal er, fl.*), *Szentlőrinc tava* (1480: *Zenthlerynczthawa, pisc.*), *Szenttamás ere* (1470: *Zenthtamasere, riv.*) és *Varsány-ér* (1351: *Vassaner, riv.*).

A folyóvizek és a mellettük fekvő település névazonossága esetén az oklevél-írók különösen figyeltek arra, hogy földrajzi köznevek segítségével jelezzék, hogy a szóban forgó helyek közül az adott esetben melyikről is van szó (vö. HOFFMANN 2004: 47). Az M+F struktúrájú nevekkel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN arra is felhívta a figyelmet, hogy a nevek létüket gyakran az oklevelek íróinak köszönhetik, akik a jobb azonosíthatóság érdekében a hely fajtáját jelölő vízrajzi köznevekkel egészítették ki a neveket (vö. 2003: 668). „A magyar helynevek mellett szokásos latin nyelvű földrajzi köznévből helyén is állhat olykor magyar községi elem.” (uő. 2004: 57). Így az oklevelekben előforduló magyar földrajzi közneveket az oklevél-fogalmazók nyelvi teljesítményével lehet összefüggésbe hozni.

C. A hely sajátosságát kifejező névrészek

1. A víz sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikai és morfológiai-lexikai szempontból egyaránt sokfélék lehetnek. A három nagyobb sajátosságot: 1. hely tulajdonosságát; 2. viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez; 3. más helyhez való viszonyát kifejező kategórián belül HOFFMANN huszonnyolc alcsoportot különböztet meg (1993: 45–

46). Ezeket a szemantikai tartalmakat sokféle nyelvi elem: szó, szó szerkezet kifejezheti (vö. HOFFMANN 1999: 209). A sajátosság kifejeződhet egyrészes víznévben (S funkciójú), valamint kétrészes nevekben a sajátosságot kifejező névrész összekapcsolódhat helyfajtajelölő földrajzi köznévvvel (S+F szerkezetű), illetve megnevező funkciójú helynévvvel (S+M szerkezetű).

2.1. A víz tulajdonságára utaló névrészek

Jellemzőnek tekinthető, hogy a névadó közösség a víz érzékszervekkel felfogható tulajdonsága alapján nevezte el az adott denotátumot.

A víz méretére utal az egyrészes *Közepes* (1476: *Kewzepes*, fl.) és a *Küsmöd* (1369: *Kusmewd*, fl.) víznév. A kétrészes víznevekben a *kis*- első névrésszel 2 esetben találkozunk: *Kis-Körös* (1509: *Kyskeres*, fl.), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, fl.). E nevek szerkezeti felépítésére az S+M struktúra jellemző. Antonimája, a *nagy*- lexéma 3-szor fordul elő első névrészként: *Nagy-árok* (1435: *Nagarok*, foss.), *Nagy-Körös* (1516: *Naghkewres*, fl.), *Nagy-tó* (1470: *Nagtho*, pisc.). A *Nagy-árok* és a *Nagy-tó* szerkezeti felépítése S+F struktúrájú. Meg kell jegyeznünk, hogy az S+M struktúrájú víznevek esetében a *nagy* (*Nagy-Körös* (1516: *Naghkewres*, fl.)), illetve a *kis* (*Kis-Körös* (1509: *Kyskeres*, fl.), *Kis-Ond* (1341: *Kysond*, fl.)) jelző nem elsődlegesen méretet fejez ki, inkább arra utal, hogy a víz a *Körös*, *Ond* fő vagy éppen valamely oldalága. A méretet, kiterjedést kifejező *mély* melléknévet tartalmazza az S+F szerkezetű *Mély-tó* (1476: *Meltho*, stag.) víznév. Az előbb bemutatott kétrészes víznevekben a hely sajátosságát minden esetben képzetlen melléknév (*kis*-, *nagy*-, *mély*-) fejezi ki. Képzett melléknév az egyrészes *Közepes* (1476: *Kewzepes*, fl.) víznévben fordul elő.

A víz alakjára történik utalás az egyrészes *Kengyel* (1480: *Kengyel*, pisc.) víznévben. A *kengyel* származékszó lehet, a *kégy* eredetibb *kegy* alakjából jöhetett létre –l denominális névszóképzővel. A származtatás a *kégy* eredetinek feltehető 'kör, karika' jelentése, valamint a rokon nyelvi megfelelők 'gyűrű, abroncs, kör' jelentése alapján valószínűsíthető (vö. TESz.). Az elnevezés *kengyel* alakban kanyarodó tóra utal. A kétrészes helynevek közül a *Fazék-ér* (1341: *Fazeker*, stag.), *Horgas-ér* (1417: *Horgaser*, alv.) víznevekben jelenik meg szintén ez a szemantikai tartalom.

A víz színét nyújtotta a névadási motivációt a *Fejér-tó* (1480: *Feyerthow*, pisc.), *Fekete-ér* (1493: *Feketheer*, fl.), *Fekete-Körös* (1438: *Fekethekeres*, fl.; 1479: *Fekedhekeres*, fl.), *Fekete-örém* (1290: *Feketeerem*, pisc.) és a *Kék-Kálló* (1311: *Kekallo*, fl.; 1435: *Kekallo*, aqua) víznevekhez. A *Fejér-tó*, *Fekete-ér* és a *Fekete-örém* szerkezeti felépítésére

az S+F struktúra jellemző, míg az S+M szerkezetű *Kék-Kálló* és *Fekete-Körös* nevekben a színre utaló névrész a *Kálló* és a *Körös* valamely ágát jelölhette.

A víz hőmérsékletére utaló névrész található a *Hájó* (1341: *Hoyov*, fl.) víz-névben. A 'meleg, melegség' (TESz.) jelentésű *hő hév* változata és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévi összetételével jött létre. Így a 'meleg vizű folyó' értelmű *Hév-jó*-ból jött létre hangrendi kiegyenlítődéssel (vö. FNESz. *Pece*).

Bizonyos esetekben a víz valamely belső jege szolgálhatta a névadási motívumot a névadó közösség számára.

A víz állapotára utaló névrész a *Szék* ~ *Szík* (1341: *Zeek*, alv.) víznevben található. A *Szík* víznev szikes talajú vízmederre (vö. TESz.), a *Szék* pedig mocsaras helyre (vö. BENKŐ 1947a: 20) utal. A FNESz. etimológiája szerint ide sorolható a *Medest* (1236: *Medust*) víznev is, amely a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' származéka lehet. Hasonló PAIS DEZSŐ véleménye is, aki a *Med-Medes* vízrajzi alakulatoknak 'száraz, aszú, holt; időnként vizes; kevés vizű' jelentést tulajdonít (1929: 350).

A víz mozgása fejeződik ki funkcionálisan a kétrészes S+F szerkezetű *Csorgó-ér* (1284: *Chorgue er*, fl.), *Tekerő-ér* (1382: *Thekerewer*, fl.), *Örvényes pataka* (1360: *Wrvenespataka*, riv.) víznevek előtagjaiban. Ugyanerre a szemantikai tartalomra S+M szerkezetű nevekben is történik utalás: *Sebes-Körös* (1515: *Sebeskeres*, fl.; 1524: *Sebeskewres*, fl.), *Örvénd-Körös* (1282: *Vluendkeres*, aqua). Ezekben a nevekben a víz mozgására utaló névrész a *Körös* valamely ágát is jelölhette. Ugyanakkor elképzelhető, hogy az *Örvénd-Körös* víznev településről kapta a nevét (lásd B.2.2. pont).

A helyanya ga szolgálhatta a névadás motivációját a *Kegyek* (1236: *Kuegeg*, torr; 1256: *Kegek*, riv.) víznevben (etimológiáját lásd B.2.1. pont).

A víz funkciójára utalás jelenik meg a *Kenderáztató-tó* (1396: *Kenderatothow*, alv.) víznev első névrészeiben, amely olyan tóra utal, ahol rendszeresen kendert áztattak.

2.2. A víz külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek

A víznevekben gyakran jelenik meg motivációként a víz viszonya valamilyen élőlényhez. A növény- és állatvilág a névadás sokféle lehetőségét kínálja (vö. PAPP ZSUSZANNA 1969: 310).

A növényvilág jelenik meg a helynek nevet adó motívumként a *Füzeg* (1329: *Fyuzeg*, fl.), *Gyepes* (1214: *Jepus*, torr.; 1341: *Gepus*, fl.; 1341: *Gyepus*, fl.; 1525: *Gepes*, fl.), *Mohos* (1329: *Mohus*, fl.; 1329: *Mohus*, pisc.), *Száldobágy* (1341, 1347: *Zaldubagh*, fl.) egyrészes víznevekben. A víznevek lexikális-morfológiai szerkezete ezekben növény-név + valamilyen képzőelem (-gy: *fűz*, *száldob* + -gy; -s: *gyep*, *moha* + -s). A *Száldobágy*

a m. R. *száldob* 'hársfa' főnév származéka, így 'hársfákkal benőtt hely' az értelme (vö. FNESz. *Hegyközsáldobágy*). Az eredetileg kétrészes *Berettyó* víznév is ebbe a csoportba sorolható, hiszen a m. *berek* 'ligeterdő' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévi és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévi összetétele. Arra utalt, hogy a folyó mellékén ligeterdő állt, berkes terület volt. PÉNTEK JÁNOS hangsúlyozza, hogy a gyűjtő értelmű növénynév alapformában metonímiával is válhat földrajzi névvé, valamint „a kételemű, illetve a kételemű nevekben tapadással (ellipszissel) főnevesült (vagy már közszóként főnevesült), főként -s képzős származékok” is válhatnak tulajdonnévvé (1997: 427). Univerzális szabályként említi, hogy a növénynév, mint közszó előzmény másodlagosan válik tulajdonnévvé (1997: 429).

A kétrészes víznevek között is találunk a növényvilágra utaló névrészt: *Füzes pataka* (1412: *Fyzespatoka*, fl.), *Mogyorós-ér* (1372: *Monyrouser*, riv.), *Szil-ér* (1351: *Zyler*, riv.). A kétrészes víznevek első névrészeinek lexikális-morfológiai szerkezete is — a *Szil-ér* kivételével — növénynév + valamilyen képzőelem (-s: *fűz*, *mogyoró* + -s). A *szil* fanév gyűjtőnévi 'szilfákkal borított erdő' jelentésben alakulhatott előbb erdő-, majd metonimikusan víznévvé. A nevek második névrésze minden esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi, így ezek a példák strukturálisan S+F szerkezetűek.

A folyókban, tavakban, mocsaras területeken vízi- és víz mellett élő állatok neveiből alakulhattak földrajzi nevek (vö. PAPP ZSUZSANNA 1969: 310). A hely állatvilága vagy jellegzetes állata a víznevekben jellemző névadási indíték. Az egyrészes víznevekben gyakori az állatra utalás: *Baglyas* (1382: *Baghlyas*, fl.; 1477: *Baglyas*, fl.), *Hodos* (1326: *Hudus*, fl.), *Ökrös* (1344: *Vkrus*, fl.), *Ölyvös* (1372: *Wlves*, fl.; 1382: *Evlwes*, fl.; 1382: *Wlues*, fl.), *Piskáros* (1470: *Pyskarus*, lac.), *Solyos* (1580: *Solyos*, fl.). A víznevek lexikális-morfológiai szerkezete minden esetben állatnév + -s képző (*bagoly*, *hód*, *ökör*, *ölyv*, *piskár* 'csík', *sólyom* + -s). A kétrészes, S+F szerkezetű víznevek között is találunk az állatvilágra utaló névrészt: *Gémes-tó* (1476: *Gemestho*, stag.), *Ludas-tó* (1400: *Ludastow*, pisc.), *Ménes pataka* (1341: *Menuspataka*, riv.), *Solyos pataka* (1520: *Solmospathaka*, riv.). Láthatjuk, hogy pusztán állatnév nem szerepel jelzői előtagként, kizárólag -s képzős melléknevet találunk (*gém*, *lúd*, *mén*, *sólyom* + -s) a nevekben. MELICH JÁNOS is leszögezi, hogy „patakot, folyót nem hívnak *Tehénnek*, *Borjúnak*, *Bikának*, *Lónak*, s ha ilyen elnevezés mégis volna, akkor az előbbi személynévből vagy jelzős szerkezetből keletkezett, közvetlenül állatnévből azonban nem keletkezett.” (1924: 43). DÉNES GYÖRGY külön foglalkozott a *Mén*- előtagú, illetve *Ménes* helynevekkel. Úgy véli, „hogy a *Meny*-, *Menyes*-, *Ményes*-, *Mén*- és *Ménes*- előtagú vízneveink általában a *menyhal*-ról

(szaknyelven *Lota lota*) kapták a nevüket” (1979: 209). Ugyanis gyakori eset, hogy a folyóvíz a rá jellemző, a benne vagy mellette élő állatokról kapta a nevét. DÉNES tehát nem ért egyet a TESz. azon felfogásával, hogy a ’csődör’ jelentésű *mén* szóból származnak a *Ménes* helynevek. Analógiaként a *Csík-ér*, *Csíkos-ér*, *Csíkos-tó* vízneveket említi: ezen vízfolyások és állóvizek csíkhalban gazdagok, de nincs szükség a teljes név (azaz csíkhalas) használatára, mivel ez egyértelmű bizonyos összetételekben. Úgy véli, ugyanez a jelenség magyarázhatja a *Ménes* víznevet is. ANTAL ISTVÁN BERTALAN véleménye szerint e helynevek az *ostorménfa* köznévből származnak, és az így létrejött *Ostorménes-* előtagú helynevekből utóbb rövidüléssel alakultak ki a *Ménes-forrás*, *-patak*, *-völgy*, és *-oldal* helynevek, amelyek tehát az ott nőtt ostorménfa cserjéről kapták a nevüket (1972: 454–5). A vizsgált névanyagban legtöbb esetben (10–10 denotátumnév) a növény- és állatvilág szolgáltatta a névadás motivációját.

A víz mellett, közelében lévő *é p í t m é n y r e* utalás ritkábban jelenik meg víznevekben. Az egyrészes *Csikós-rév* (1435: *Chykosrew*, lac.), *Hidas* (1214: *Hydes*, torr.; 1374: *Hydus*, fl.), *Kutas* (1214: *Kuthus*, riv.) víznevekben fordul elő. A *Csikós-rév* olyan tóra utalhatott, ahol a csikósok átjárásához rendszeresen használt rév állt. A *Hidas* elnevezés arra utalhatott, hogy a folyó felett híd biztosította az áthaladást. A *Kutas* elnevezés egy kút melletti patakocskára utalt.

A *Gyalom* víznévben találhatunk arra a *t á r g y r a* utalást, amelyet a vízben használtak. A *gyalom* ’hosszú kerítőháló, melynek közepén zsák van’ (TESz.) jelentésű főnévből jött létre metonimikus úton arra utalva, hogy ebből a halastóból ilyen hálóval fogták ki a halakat. A kétrészes *Mihály rekesze* víznév esetében a *rekesz* főnév ’halrekesztő eszköz’ (TESz.) jelentéssel is bír. Valószínű, hogy e név ’halfogó szerszám’ jelentésben szerepel a második névrészben.

A víznevekre kevésbé jellemző, hogy bennük *s z e m é l y r e* történik utalás. Talán birtoklásra utaló egyrészes víznév a *Csegze* (1338: *Chegze*, fl.), amely puszta személynévből keletkezhetett magyar névadással (1138/1329: *Scegze*, 1260: *Chekze* (ÁSz. 182)). Az elképzelés azért bizonytalan, mert a személynév > víznév típusú névalakulás a magyar névrendszerben a szakirodalom szerint sem gyakori jelenség.

Birtoklás fejeződik ki a kétrészes S+F szerkezetű víznevekben: *Benke árka* (1322: *Benkearuka*, foss.), *Domokos tava* (1476: *Damokosthawa*, stag.), *Mihály rekesze* (1347: *Mihalrekezy*, stag.), *Szalai János tava* (1465: *Zalayjanosthawa*, lac.), *Veleny-fő* (1496: *Welenfew*, stag.). A hely birtokosára és használójára egyaránt utalhatnak a kétrészes S+F szerkezetű víznevek előtagjai: *Bács pataka* (1397: *Bachpataka*, riv.), *Mihály ere* (1417:

Myhalere, alv.), *Pap ága* (1310: *Popaga*, fl.), *Péntek tava* (1347: *Pentektowa*, palus). A *Veleny-fő* kivételével e nevekben a földrajzi köznév birtokos személyjellel kapcsolódik a személyre utaló első névrészhez.

2.3. A víz más helyhez való viszonyát kifejező névrészek

A víz valaminek a része névrészfunkció jelenik meg a *Forró-patak-fő* (1338: *Furrowpatakfew*, riv.) és *Henc kuta-fő* (1397: *Hentzkuthafew*, fons) S+F szerkezetű víznevekben. E nevekben fajtajelölőként a 'forrás' jelentésű *fő* földrajzi köznév szerepel. A nevek az előtagként álló víz forrását, illetve ennek környékét nevezik meg. A *Forró-patak-fő* helynév funkcionális-szemantikai tartalma tehát a 'Forró-patak nevű vízfolyás forrása' formában adható meg. A *Kerek-tó ere* (1341, 1347: *Kerektoere*, alv.) kétrészes víznevben is ez a szemantikai tartalom jelenik meg, hisz a *Kerek-tó* kisebb vízfolyását jelöli.

Ugyancsak S+F szerkezetű az *Árkos-patak töve* víznev (1326: *Arkuspothaktuwe*, riv.) valamint a bizonytalan olvasat miatt kétféleképpen értelmezhető *Koppány-kő ~ tő* víznev, ha *Koppány-tő*-ként vesszük számba (1256: *Koppankw*, aqua). E nevek első névrésze egyszerű (*Koppány*) vagy összetett (*Árkos-patak*) víznev, második névrészükben pedig a *tő ~ töve* 'torkolat' földrajzi köznév szerepel. E nevek jelentése tehát az *Árkos-patak-tő* esetében: 'az *Árkos-patak* nevű vízfolyás torkolata', a *Koppány-tő* névnél pedig 'a *Koppány* nevű patak torkolata'.

A víz pontos helyére utalás több esetben is megfigyelhető a vizsgált víznevek körében. A viszonyításul szolgáló és a névben megjelenő hely alapján tovább differenciálhatjuk az e csoportba tartozó nevet. Míg — a kétféleképpen értelmezhető *Koppány-kő ~ tő* víznev másik elképzelhető alakja — a *Koppány-kő* (1256: *Koppankw*, aqua) egyrészes víznev a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő *t é r s z í n f o r m á h o z*, az egyrészes *Jegenye-rét* (1410: *Jegenye Ret*, alv.) víznev a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő *t á j r é s z h e z*, addig az *Újmalom-tő* (1341: *Wymolomthew*, riv.) kétrészes helynév a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő *é p í t m é n y h e z*.

Településről kaphatták nevüket a *Barakony* (1344: *Barakun*, alv.; 1344: *Barrakun*, palus) és a *Császló* (1526: *Chazlo*, fl.) egyrészes víznevek. A településnevek a fenti példákban viszonyító elem hozzáadása nélkül, metonimikusan váltak víznevekké. E helyütt egy rendszertani tényezőre szeretném felhívni a figyelmet: a víznev és településnév kapcsolatában éppen fordított irányú metonímia, azaz víz > település változás tekinthető általánosnak (vö. BENKŐ 1947a, 1947b, BENKŐ 1997: 65, BENKŐ 1998a: 155, BÍRÓ 1999: 36, MELICH 1916: 331).

A kétrészes S+F szerkezetű víznevekben nagyon gyakori a településhez való viszonyítás. Ez a funkcionális jegy megjelenhet pusztá településnévi előtaggal és birtokos személyjeles alakban szereplő földrajzi köznévi második névrésszel: *Bályok pataka* (1327: *Balukpataka*, fl.), *Cécke pataka* (1341: *Cechkepotoka*, riv.), *Esküllő pataka* (1341: *Wskuleupataka*, riv.), *Fancsika pataka* (1341: *Fanchukapataka*, riv.), *Szentlőrinc tava* (1480: *Zenthlerynczthawa*, pisc.), *Szenttamás ere* (1470: *Zenththamasere*, riv.). Másik lehetőségként a településnévi eredetű előtag megkapta az *-i* melléknévképzőt: *Peturdi-fertő* (1382: *Peturdiferthew*, stag.). A *Dalom-ér* (1344: *Dolumer*, alv.), *Szakál-ér* (1284: *Zakal er*, fl.), *Varsány-ér* (1351: *Vassaner*, riv.) víznevek azt jelzik, hogy a településhez való viszonyítást a pusztá településnév + földrajzi köznévi szerkezet önmagában, a jelzős kapcsolatra utaló morféma nélkül is kifejezheti. Ezekben a kétrészes nevekben nehéz megítelnünk az előtagként álló településnév funkcióját. Elképzelhető, hogy az adott helyen, településen átfolyó vizet neveztek el így, ám az is lehetséges, hogy az előtag a víz folyási irányát jelöli: hogy a településről vagy a település felé folyik a patak.

Elképzelhető, hogy a már korábban említett S+M struktúrájú *Örvénd-Körös* víznév településről kapta a nevét. Az első névrész feltehetően a második névrészben szereplő víz valamely ágára utal, így az *Örvénd-Körös* elnevezés jelentése: 'a Körös Örvénden/Örvénd közelében folyó ága'. Ugyanakkor lehetséges, hogy a víz mozgása fejeződik ki ebben a kétrészes víznévben (lásd B.2.2 pont).

A víz viszonyított (relatív) helyzete csak kétrészes nevekben fejeződik ki. Szerkezetét tekintve S+M struktúrájú a *Külső-Berettyó* (1275: *Kissoberikyó*, fl.), míg S+F struktúrájú a *Közép-ér* (1338: *Kuzeper*, fl.; 1417: *Kezeper*, alv.) víznév. A *Külső-Berettyó* valószínűleg az utótagban álló tulajdonnévvel megjelölt víz valamely szakaszára vagy ágára utal.

Különlegesnek, szokatlannak látszik a *Királyuta* (1435: *Kyralwtha*, fl.) egyrészes víznév, amelyben talán valamilyen egyéb helyviszony figyelhető meg: az elnevezés a királyok által használt/építtetett út melletti folyásra utalhatott.

Összegzés

Az előzőekben azt vizsgáltam, hogy melyek azok a funkcionális-szemantikai kategóriák, amelyek Bihar vármegye ómagyar kori, középkori vízneveiben szerepet kaptak. A következőkben az e kategóriákba sorolható nevek arányát igyekszem röviden bemutatni.

A 115 denotátumnak 128 neve szerepel az adattáramban. A 115 denotátumnév között (melynek körülbelül 8,7 %-a (10 adat) kategorizálhatatlan) 39 *egyrészes* (33,9 %) és 66

kétrészes (57,4 %) víznév található. A kétrészes víznevek csoportjába soroltam azokat a már egyrészes neveket, amelyek eredetileg kétrészes, belső keletkezésű helynevekből jöttek létre (*Berettyó, Hájó, Küsmöd, Kegyek*). Érdekes lehet a 128 névadat első előfordulási idejének elemzése is:

Időpont	Egyrészes név	Kétrészes név	Összesen
895-1150	-	-	-
1151-1200	-	-	-
1201-1250	5	1	6
1251-1300	3	10	13
1301-1350	17	24	41
1351-1400	8	12	20
1401-1450	10	9	19
1451-1500	7	12	19
1501-1550	4	5	9
1551-1600	1	-	1
Összesen	55 (43 %) , de ebből 7 adat kategorizálhatatlan, így 48 (37,5 %)	73 (57 %) , de ebből 3 adat kategorizálhatatlan, így 70 (54,7 %)	128, amelyből 10 adat (7,8 %) kategorizálhatatlan

A táblázatból jól láthatjuk, hogy a bihari víznevek legnagyobb része a XIV. század eleje és a XVI. század eleje közötti időszakból adatható. Az is feltűnő, hogy az ómagyar kor elejétől 1200-ig nincsenek adataink, aminek okaként természetesen meg kell említenünk az oklevelezési gyakorlat hiányát, az oklevelek gyér számát is. Ha az egyrészes, illetve a kétrészes neveket külön-külön vesszük vizsgálat alá, azt láthatjuk, hogy az **egyrészes** víznevek zöme az 1301 és 1450 közötti évekből való, ezután e nevek száma folyamatosan csökken. A **kétrészes** nevek nagy része az 1301 és 1350 közötti évekből való, de előtte (1251-1300) és utána (1351-1400, 1451-1500) is szép számmal fordulnak elő ilyen szerke-

zetű nevek. A kétféle szerkezetű víznévcsoport között egyfajta kiegyenlítettség mutatkozik 1401-1450 és 1501-1550 között.

Az **egyrészes** víznevek között leggyakrabban S funkciójú névvel találkozunk (27 denotátum neve, azaz 69,2%). Ezek között 18 olyan víznév fordul elő, amely kifejezi a hely viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez. 5-ször olyan egyrészes név szerepel, amely kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát. Csupán 4 olyan egyrészes víznév található, amely kifejezi a hely valamely tulajdonságát. 8 esetben található olyan egyrészes név, amely a hely fajtáját (F funkciójú) jelöli meg (20,5 %). Legkisebb számban (4 esetben) a megnevező szerepű (M funkciójú) víznév szerepel a névállomány egyrészes nevei között (10,3%).

A névkorpuszt alkotó **kétrészes** víznevek döntő többsége S+F struktúrájú (51 denotátum neve, azaz 77,3 %), 13,6%-ban (9 esetben) sajátosságot kifejező előtaggal és megnevező funkciójú utótaggal (S+M) találkozunk. Az M+F struktúrájú nevek csupán 9,1 %-os arányban (6 denotátum neve) fordulnak elő. A *Küsmöd* esetében a *küs* 'kis' előtag a hely méretére, míg a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' utótag az állapotára utalhat.

Keresztező irányú szempontként az S funkciójú névrészt tartalmazó víznevekben megjelenő sajátosságfunkciók számbeli megoszlását is vizsgáltam. A névkorpuszban szereplő neveknek többsége (87 denotátumé, azaz 75,7 %) tartalmaz valamely sajátosságot kifejező névrészt. Ezt 100 %-nak véve az alábbi táblázatban tekintem át az egyes névrészfunkciók előfordulási arányát.

Névrészfunkció	Egyrészes név	Kétrészes név	Összesen
<i>A, méretre utalás</i>	1	7	8 (9,1 %)
alakra utalás	1	2	3 (3,4 %)
<i>színre utalás</i>	-	6	6 (6,9 %)
hőmérsékletre utalás	-	1	1 (1,2 %)
állapotra utalás	2	-	2 (2,3 %)
<i>mozgásra utalás</i>	-	4	4 (4,5 %)
anyagra utalás	-	2	2 (2,3 %)

funkcióra utalás	-	1	1 (1,2 %)
B , az ott lévő növényzethez való viszony	6	4	10 (11,5 %)
állatvilághoz való viszony	6	4	10 (11,5 %)
építményhez, épülethez, vagy annak részéhez való viszony	4	-	4 (4,6 %)
tárgyhoz való viszony	1	-	1 (1,2 %)
birtokoshoz, használóhoz való viszony	1	9	10 (11,5 %)
C , valaminek a részéhez való viszony	-	5	5 (5,7 %)
térszíni formához való viszony	-	1? (az olvasat bizonytalansága miatt)	1 (1,2 %)
tájrészhez való viszony	1	-	1 (1,2 %)
lakott területhez való viszony	3	11	14 (16 %)
építményhez való viszony	-	1	1 (1,2 %)
víz viszonyított helyzete	-	2	2 (2,3 %)
egyéb helyviszony	1	-	1 (1,2 %)
Összesen:	27 (31%)	60 (69%)	87 (100 %)

A táblázatból jól látható, hogy a kétrészes nevek nagyobb arányban (69 %) tartalmaznak sajátosságot kifejező névrészt, mint az egyrészes helynevek.

A három nagyobb sajátosságot: a víz tulajdonságát (A); viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez (B); más helyhez való viszonyát (C) kifejező kategória közül a víznek valamilyen külső dologhoz, körülményhez való viszonya adta leggyakrabban a név-

adás indítékául szolgáló motívumot (40,2%). E kategórián belül szép számmal fordul elő olyan név (főként egyrészes), amelyben a vízben vagy a környékén élő növényzetre és állatvilágra történik utalás (11,5 %). A hely birtokosára, használójára való utalás (főként a kétrészes nevekben gyakori) szintén 10 esetben fordult elő (11,5 %).

A helynek más helyhez való viszonyát kifejező kategórián belül 14 olyan víznév (16 %) található, amelyekben lakott területre (településre) történik utalás. A kétrészes víznevek körében gyakorinak tűnik a víz valaminek a része névrészfunkció (5,7 %) megjelenése.

Különösen a kétrészes nevek között találkozunk olyannal, melyben a névadás alapját a víz mérete (9,1 %), színe (6,9 %), illetve mozgása (4,5 %) szolgáltatta.

2.1.2. A LEXIKÁLIS-MORFOLÓGIAI ELEMZÉS

1. A lexikális-morfológiai elemzés során „az egyes helyneveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk”, azaz „az elemzés a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti” (HOFFMANN 1993: 55).

Míg a funkcionális-szemantikai elemzés névrészfunkciókat keres, s alapfogalma a névrész, addig a lexikális-morfológiai elemzés szójelentéseket mutat be. Ennél a vizsgálatnál a névelem az alapfogalom, amelyen a helynevekben előforduló lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékformákat (képzők, jelek, ragok) értjük (vö. HOFFMANN i. m. 56). A névrészek tehát névelemekből épülnek fel: a *Kerek-tó ere* víznév első névrésze éppúgy kételemű (*Kerek + tó*), mint a második (*er + e*).

Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy milyen lexikális szerkezetű víznevek találhatóak a Bihar megyei névanyagban. A HOFFMANN-féle modellből kiindulva a lexikális elemek tipizálását szójelentéstani szempontok alapján végeztem el.

2. Az egyrészes víznevek lexikális-morfológiai felépítése

2.1. A tulajdonnévi lexémát tartalmazó egyrészes vízneveket két csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy a névadáskor a névadó közösség személynevet vagy már létező helynevet használt-e fel.

a) A már meglévő helynevek az új víznévben állhatnak megnevező szerepben, illetve utalhatnak a víznek egy más helyhez fűződő viszonyára. Az egyrészes nevek közül az első csoportba sorolható a szláv eredetű *Beszterce*, *Orsova*, a török eredetű *Korhány* valamint az *Ond* víznév. A második csoportba a *Barakony* és *Császló* víznevek tartoznak, ame-

lyek *Barakony* és *Császló* települések mellett folynak vagy ott erednek, s így az adott településről kapták a nevüket metonimikusan.

A kétrészes helynévi származékok közül a második csoportba tartoznak a *Jegenye-rét*, *Királyuta* és a *Koppány-kő* víznevek. Az egyrészes *Jegenye-rét* víznév a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő tájrészhez, a *Koppány-kő* egyrészes víznév a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő t é r s z í n f o r m á h o z , míg a *Királyuta* víznévben egyéb helyviszony figyelhető meg: talán a királyok által használt/építtetett út melletti folyóra utal. Az egyrészes *Csikós-rév* víznév kétrészes helynévből jött létre, s a víz mellett, közelében lévő építményre utal.

b) Feltehetően s z e m é l y n é v i lexémából mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikusan jött létre a *Csegze* víznév. Az elképzelés azért bizonytalan, mert a személynév > víznév típusú névalakulás a magyar névrendszerben nem gyakori jelenség (lásd korábban). A víznevek esetében a motiváció az lehetett, hogy a víz az illető személy birtoka mellett vagy birtokán folyt keresztül.

2.2. A k ö z n é v i lexémából álló egyrészes víznevek főneveket és mellékneveket egyaránt tartalmazhatnak.

a) A víznevekben felhasznált f ő n e v e k csoportját négy alkategóriára bontottam.

A víz fajtájának megjelölésére szolgáló e g y s z e r ű földrajzi k ö z n e v e k nagy számban fordulnak elő a vizsgált névkorpuszban. Pusztai földrajzi köznévként való előfordulásuk időnként felvetheti a köznévi említés gyanúját is. Ide sorolhatók az *Ág*, *Árok*, *Ér*, *Fertő*, *Jószás*, *Szék* ~ *Szík* víznevek. Ha elfogadjuk BÍRÓ FERENC véleményét, akkor a *Kengyel* víznév is ide tartozik (lásd B.2.1. pont). Ö s s z e t e t t földrajzi k ö z n é v egyszer szerepel: a *Vízmosás* víznévben. Ezek a víznevek helyfajtajelölő funkcióval rendelkeznek.

A n e m s z e m é l y t é s h e l y e t j e l ö l ő k ö z n e v e k kategóriáján belül pusztai n ö v é n y n é v i lexéma az eredetileg kétrészes *Berettyó* víznévben fordul elő, amely a m. *berek* 'ligeterdő' (TESz.) jelentésű földrajzi köznév és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznév összetétele. Növénynévi lexéma szerepel a *Füzegy* és a *Száldobágy* nevekben is, de ezen víznevek lexikális-morfológiai szerkezete: növénynév + -gy képző. A víznevek létrehozásában a -d, és a -gy, illetve az -s képző előfordulása főként növénynévi alapszón figyelhető meg (TÓTH 2001b: 60). T á r g y a k a t j e l ö l ő s z ó csupán két névben szerepel. A *Gyalom* víznévben annak a tárgynak a neve található, amivel a vízben csinálnak valamit. A *gyalom* 'hosszú kerítőháló, melynek közepén zsák van' (TESz.) jelentésű főnévből jött létre metonimikus úton arra utalva, hogy ebből a halastóból

ilyen hálóval fogták ki a halakat. A *Kengyel* víznévben a *kengyel* főnév kengyel, kör alakban kanyarodó tóra utal. A nem személyt és helyet jelölő köznévből alakult helynevekben a víz valamely sajátossága fejeződik ki.

b) Melléknévből vagy melléknévi jellegű szóból alakult egyrészes víznevek is gyakoriak a névállományomban.

Szemantikai szempontból a képzett melléknévet tartalmazó víznevek igen sokfélék lehetnek: a víz környékének növényvilágára utalnak a növénynév + -s képzős szerkezetű nevek (*Gyepes, Mohos*); az állatvilágra az állatnév + -s képzősek (*Baglyas, Hodos, Ökrös, Ölyvös, Piskáros, Solymos*); a víz méretére a *Közepes* (közép + -s) víznév; a víz közelében lévő épület, építmény fejeződik ki a *híd* lexémából képzett *Hidas* és a *kút* főnévből képzett *Kutas* víznevekben.

3. A kétrészes víznevek lexikális-morfológiai felépítése

3.1. A helynévi utótagú kétrészes víznevek

3.1.1. Az ebbe a kategóriába tartozó víznevek előtagjában egyaránt állhat közszó és tulajdonnév.

a, A korpuszban szép számmal fordulnak elő melléknévi jellegű szó) + egyrészes helynév összetételű víznevek. A előtag képzetlen melléknév a *Fekete-Körös, Kék-Kálló, Kis-Körös, Kis-Ond, Nagy-Körös és a Sebes-Körös* névalakokban. A nevekben előforduló képzetlen melléknévek utalnak a víz színére, méretére, mozgására.

b, Az *Örvénd-Körös* víznév esetében helynév + egyrészes helynév szerkezetű víznévről beszélhetünk, amelynek előtagja az *Örvénd* településnév. Az első névrész feltehetően a második névrészben szereplő víz valamely ágára utal, így az *Örvénd-Körös* elnevezés jelentése: 'a Körös Örvéndnél folyó ága'.

3.1.2. Az utótag kétrészes helynév

Az általam feldolgozott névanyagban a *Külső-Berettyó* utótagja eredetileg kétrészes helynév, előtagja pedig képzett melléknév. Ebben a névben a víz viszonyított (relatív) helyzete fejeződik ki, s az utótagban álló tulajdonnévvel megjelölt víz valamely szakaszára vagy ágára utal.

3.2. A földrajzi köznévi utótagú kétrészes víznevek utótagja mindig helyfajtajelölő, míg az előtagja köznévi és tulajdonnévi lexémát egyaránt tartalmazhat.

3.2.1. Az előtag főnév

a) Csupán egy víznévben figyelhető meg a személyt vagy csoportot jelölő köznévi előtag + földrajzi köznévi utótag szerkezet. A *Pap*

ága víznévben foglalkozást, címet jelölő közszó szerepel az első névrészben, de az is előfordulhat, hogy a *Pap* előtag személynév (családnév) (1082 [XIII]: *Pap*, ÁSz. 613).

b) A névkorpuszban ritkán fordulnak elő a nem személyt jelentő főnév + földrajzi köznévfelépítésű víznevek. E nevek előtagja lehet növénynévi lexéma (pl. *Szil-ér* és az eredetileg kétrészes *Berettyó*), de találkozhatunk anyag- (az eredetileg kétrészes *Kegyek*), és tárgynévi (pl. *Fazék-ér*) lexémát tartalmazó előtaggal is.

3.2.2. Az előtag melléknév (i jellegű szó)

a) A képzetlen melléknév + földrajzi köznévfelépítésű víznevek szép számmal fordulnak elő a névállományban. Ide tartoznak a víz színére utaló *Fejér-tó*, *Fekete-ér*, *Fekete-örém* víznevek; az eredetileg kétrészes *Hájó*, amely a 'meleg, melegség' (TESz.) jelentésű *hő hév* változata és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévfelépítésével jött létre. A víz relatív helyzetét fejezi ki a *Közép-ér*, a víz méretére utalnak a *Mély-tó*, *Nagy-árok*, *Nagy-tó* víznevek. A *Küsmöd* víznév talán a m. R., N. *küs* 'kis' és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' összetétellel jött létre (vö. FNESz.).

b) A vizsgált korpuszban 8 olyan víznév található, amelyekben képzett melléknév (-s képzős) + földrajzi köznévfelépítésű szerkezet szerepel. Ezekben a nevekben az -s képző főként növény- és állatnevekhez kapcsolódik: *Füzes pataka*, *Mogyorós-ér*; *Gémes-tó*, *Ludas-tó*, *Ménes pataka*, *Solymos pataka*. A víz mozgására az *Örvényes pataka*, míg alakjára a *Horgas-ér* víznév utal.

c) Melléknévi igenev + földrajzi köznévfelépítésű szerkezetű víznevet 2 esetben találunk az adatállományban. Folyamatos melléknévi igenevet láthatunk a víz mozgására utaló *Csorgó-ér* és *Tekerő-ér* víznevekben.

d) Igeneves szerkezet + földrajzi köznévfelépítésű szerkezetű víznév is előfordul a korpuszban. A víz funkciójára utalás jelenik meg a *Kenderáztató-tó* víznév előtagjában, amely olyan tóra utal, ahol rendszeresen kendert áztattak.

e) Jelzős szerkezet + földrajzi köznévfelépítésű szerkezetű szerkezetű víznév összekapcsolásával találkozunk az *Újmalom-tó* víznévben, amely a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő építményhez.

3.2.3. Az előtag helynév (i származék)

a) Az egyrészes helynév + földrajzi köznévfelépítésű szerkezetű helyneveket két csoportba soroltam az előtag funkciója alapján.

Az első csoportba azok a víznevek tartoznak, amelyek ugyanazt a denotátumot jelölik, melyet az előtagjukul szolgáló víznév nevez meg elsődlegesen: (*Ér* >) *Ér vize*, (*Fernye* >)

Fernye-fok és (Gálna >) Gálna-ér. E víznevekben az előtag mindig megnevező funkcióban áll, keletkezéstörténeti szempontból pedig kiegészüléssel alakulhattak kétrészes víznevekké.

A másik csoport neveiben az előtag a hely valamely más helyhez való viszonyát jelzi. Kifejezheti, hogy a víz valaminek a része (*Koppány-tő*), de utalhat a víz pontos elhelyezkedésére is: településnevet tartalmazó első névrész funkcionálisan azt fejezi ki, hogy a vízfolyás az adott településen ered vagy onnan jön. Ide tartoznak a *Bályok pataka*, *Cécke pataka*, *Dalom-ér*, *Esküllő pataka*, *Fancsika pataka*, *Peturdi-fertő*, *Szakál-ér*, *Szentlőrinc tava*, *Szenttamás ere*, *Varsány-ér* víznevek. A *Peturdi-fertő* víznév -i melléknévképzős településnévi előtagja azt a funkcionális-szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy az adott vízfolyás *Peturd* (ma *Peterd*) településen ered. A földrajzi köznévi utótagok birtokos személyjellel (*Bályok pataka*, *Cécke pataka*, *Esküllő pataka*, *Fancsika pataka*, *Szentlőrinc tava*, *Szenttamás ere*) vagy anélkül (*Dalom-ér*, *Peturdi-fertő*, *Szakál-ér*, *Varsány-ér*) kapcsolódnak a településnévi előtagokhoz.

b) K é t r é s z e s h e l y n é v + f ö l d r a j z i k ö z n é v összetétele 6 esetben fordul elő a bihari víznevek körében.

Az *Árkos-patak töve*, *Forró-patak-fő*, *Henc kuta-fő*, *Kerek-tó ere* víznevek az előtagban megnevezett patakok forrását, valamint torkolatát jelölik meg. A *Henc kuta-fő* esetében az is előfordulhat, hogy egy Henc nevű ember tulajdonában lévő forrás kiindulópontjára utalt, ugyanis az első névrész a *Henc* szn. (124[3]/1344: *Hench*, ÁSz. 376) és a *kút* 'forrás, földbe ásott vagy fúrt gödör, amelyből az összegyűlt talajvíz a felszínre hozható' (TESz.) jelentésű fn. birtokos személyjeles alakjának az összekapcsolásával jött létre, amelyhez a *fej ~ fő* 'kezdet' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévi második névrész kapcsolódik.

A *Berettyó vize* és a *Méh-séd pataka* víznevek esetében az elsődleges *Berettyó* és *Méh-séd* megnevező funkciójú víznevek egészültek ki egy földrajzi köznévi utótaggal.

3.2.4. Az előtag s z e m é l y n é v

Személynév (keresztnev) kapcsolódott össze földrajzi köznévvvel a *Bács pataka* (1236: *Bach*, ÁSz. 80), *Benke árka* (1231: *Benke*, ÁSz. 114), *Domokos tava* (1278: *Domin*, ÁSz. 255), *Mihály ere*, *Mihály rekesze* (1121/1420: *Michal*, ÁSz. 542), *Péntek tava* (1202–1203/cr. 1500: *Pentek*, ÁSz. 624) és a *Veleny-fő* (1086: *Welen*, ÁSz. 800) nevekben. A hely birtokosára és használójára egyaránt utalhatnak ezen kétrészes S+F szerkezetű víznevek előtagjai. A *Veleny-fő* kivételével a földrajzi köznévi birtokos személyjellel kapcsoló-

dik a személyre utaló első névrészhez. Többelemű személynév és földrajzi köznévi összekapcsolásával jött létre a *Szalai János tava* víznév.

4. A bihari víznevek lexikális felépítésének vizsgálata azt mutatja, hogy az egyrészes víznevek többsége, 38 denotátum neve köznévi lexémát, főként képzett melléknevet (24 víznév) tartalmaz. Anyagomban a helynévi lexémát tartalmazó egyrészes víznevek 12 esetben fordulnak elő. A kétrészes víznevek főként földrajzi köznévi utótagúak: 53 denotátum neve ilyen szerkezetű. A kétrészes víznevek előtagjai sokfélék, s jelentésük is szerteágazó.

2.2. KELETKEZÉSTÖRTÉNETI ELEMZÉS

1. „A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését.” (HOFFMANN i. m. 67). Az új nevek keletkezésében analogikus szerepük van a már meglévő helyneveknek. A nevek történeti vizsgálatakor mindig az utolsó névalakító mozzanatot vesszük figyelembe: keletkezési típusokba sorolásnál tehát azt a pillanatot, helyzetet vesszük figyelembe, amikor az adott hangsor bizonyos jelentésben a magyar helynévrendszer elemévé válik. A szláv eredetű *Beszterce* (1397: *Bezerche*, fl.; 1452: *Beztherche*) víznév esetében így nincs jelentősége a korábbi történetének, nyelvi előzményének, csupán az átvétel tényének. A magyar helynévrendszer elemeként csak a denotátumra utalás funkcióját tölti be: nem utal a víznek semmilyen tulajdonságára, és csupán azt jelenti, hogy a víznek ez a neve. A jövevénynevek nyelvünkbe átkerülve mindig egyrészes névként szerepelnek.

2. A helynevek keletkezéstörténetének ugyanolyan szabályai lehetnek, mint a közzavak kialakításának és változásának. A történeti elemzés során a HOFFMANN által kidolgozott rendszerhez igazodva az alábbi kategóriákat használtam: (A) szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, (B) morfosztatikus szerkesztéssel alkotott nevek, (C) jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek, (D) szerkezeti változással alakult nevek, (E) névátvételek. Az utolsó kategória külső névalkotási eljárásnak, míg a többi belső névalkotási eljárásnak minősül. A történeti kategóriák némelyike az egy-, másik része a kétrészes helynévtípusra jellemző. A jelentésbeli névalkotás (metonimikus, metaforikus névadás) és a névátvétel

mindig egyrészes neveket hoz létre. Szintagmatikus szerkesztéssel csak két funkcionális névrészt tartalmazó nevek jöhetnek létre.

A. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

1. „A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába azokat a helyneveket sorolom, amelyek keletkezésükkor szintagmatikusan jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotációjáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrészek tekintendők.” (HOFFMANN 1993: 70). A szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek tehát szerkezetileg kizárólag kétrészesek lehetnek, s e típus adja a magyar névrendszer legnagyobb számú csoportját.

2. E csoporton belül a névrészek közötti viszony alapján megkülönböztethetünk mellé- és alárendelő szerkezetből alakult helyneveket. A bihari névanyagban mellérendelő összetétel nem fordult elő, alárendelő összetétel pedig 68 víznévben szerepel. Az ebbe a kategóriába tartozó vízneveket az alárendelés fajtája szerint minőség-, mennyiség-, illetve birto- kos jelzős szerkezetek csoportjába sorolhatjuk.

2.1. A minőségjelzős szerkezetekben a névrészek között fennálló szintaktikai viszony a lényeges. A korábban már idézett TNyt. azonban a névelemek közötti minőségjelzős kapcsolatot is ebbe a csoportba sorolja (pl. *Mindszent, Szentpál, Fehéregyház*). A névrészek minőségjelzős összetételéből jött létre az (az eredetileg kétrészes *Berettyó < Berek-jó*), *Csorgó-ér, Fazék-ér, Fejér-tó, Fekete-ér, Fekete-Körös, Fekete-örém, Füzes pataka, Gémes-tó*, (az eredetileg kétrészes *Hájó < Hév-jó*), *Horgas-ér*, (az eredetileg kétrészes *Kegyek < Kő-ügy-ek*), *Kék-Kálló, Kenderáztató-tó, Kis-Körös, Kis-Ond, Közép-ér, Külső-Berettyó*, (az eredetileg kétrészes *Küsmöd < Küs- ~ Kis-*med*), *Ludas-tó, Mély-tó, Ménes pataka, Mogyorós-ér, Nagy-árok, Nagy-Körös, Nagy-tó, Örvényes pataka, Sebes-Körös, Solymos pataka, Szil-ér, Tekerő-ér*.

A minőségjelzős szerkezetek kategóriáján belül az előtag szerepe szerint kiemelő és kijelölő jelzői, valamint megkülönböztető jelzős összetételeket különíthetünk el.

2.1.1. „A kiemelő jelzői összetétel során az előtag mindig a denotátum valamely tulajdonságát jelöli meg, az utótag pedig csaknem minden esetben földrajzi köznévi névrész.” (TÓTH 2001b: 167). Az előtag szófaja szerint csoportosíthatjuk az ebbe a csoportba tartozó neveket. Jelzőként általában melléknév áll, s a melléknév lehet képzett

(*Füzes pataka, Gémes-tó, Horgas-ér, Ludas-tó, Ménes pataka, Mogyorós-ér, Örvényes pataka, Solymos pataka*) és képzetlen (*Fejér-tó, Fekete-ér, Fekete-örém*, az eredetileg kétrészes *Hájó és Küsmöd; Mély-tó, Nagy-árok, Nagy-tó*); továbbá előfordul jelzőként folyamatos melléknévi igenév (*Csorgó-ér, Kenderáztató-tó, Tekerő-ér*), és 4 esetben főnévi (főként növény- és tárgy névi) előtaggal találkozhatunk (az eredetileg kétrészes *Berettyó és Kegyek; Fazék-ér, Szil-ér*). Az ide tartozó víznevek funkcionális szempontból igen változatosak: a jelzői szerepben álló első névrészek utalhatnak például a víz méretére (*Mély-tó, Nagy-árok, Nagy-tó*), alakjára (*Fazék-ér, Horgas-ér*), színére (*Fejér-tó, Fekete-ér, Fekete-örém*), mozgására (*Csorgó-ér, Örvényes pataka, Tekerő-ér*), funkciójára (*Kenderáztató-tó*), növény- (*Füzes pataka, Mogyorós-ér, Szil-ér*) és állatvilágára (*Gémes-tó, Ludas-tó, Ménes pataka, Solymos pataka*).

2.1.2. A kijelölő jelzői szerkezetű víznevek „előtagjának az a funkciója, hogy az azonos nevet viselő objektumok közül kijelölje valamelyiket.” (TÓTH i. m. 168). E csoportba sorolhatók a *Fekete-Körös, Kék-Kálló, Kis-Körös, Kis-Ond, Közép-ér, Külső-Berettyó, Nagy-Körös, Sebes-Körös* víznevek. A víz relatív helyzetére, színére, mozgására és méretére utaló első névrészek a *Berettyó, Kálló, Körös* és az *Ond* valamely ágát jelölhették. Ezekben a víznevekben a jelző csak valamihez (a többi azonos nevű vízfolyáshoz) viszonyítva értelmezhető, különösen jól értelmezhető ez a viszonyítási rendszer a névpárok esetében: a *Kis-Körös* a *Körös* folyó kisebb, a *Nagy-Körös* a nagyobb mellékágra vonatkozhat. Földrajzi köznévi utótagú viszonyító összetételek közé sorolhatjuk a ’középső’ jelentéstartalommal leírható *Közép-ér* víznevet.

2.1.3. A megkülönböztető jelzős szerkezetek „jelentésszerkezete a következő módon írható le: [az a <utótag>, amely <előtag> közelében fekszik], tehát a jelentéstömörítő összetételekre emlékeztetnek.” (BÉNYEI-PETHŐ 1998: 88). Ezekben a helynevekben az előtag és az utótag is többnyire helynév. Az *Örvénd-Körös* víznevet ebbe a csoportba soroltam, amelynek jelentése ’a Körösnek az az ága (vagy az a Körös nevű folyó), amelyik Örvénd településen ered vagy annak közelében folyik’.

2.2. A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott víznevek között 30 esetben találtam birtokos jelzős szerkezeteket. Az ide sorolható nevek a jelöltség szempontjából is elkülöníthetők.

2.2.1. A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó víznevek csoportjába tartoznak például a forrásvidéket jelölő *Forró-patak-fő, Henc kuta-fő* víznevek. A *Henc kuta-fő* víz név első névrésze bár a *Henc* személynév (124[3]/1344: *Hench*, ÁSz. 376) és a *kút* ’forrás, földbe ásott vagy fúrt gödör, amelyből az összegyűlt talajvíz a felszínre hozható’ (TESz.)

jelentésű főnév birtokos személyjeles alakjának az összekapcsolásával jött létre, de ehhez a *fej ~ fő* 'kezet' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévi birtokos személyjel nélkül kapcsolódik. A *Veleny-fő* víznév első névrésze személynév (1086: *Welen*, ÁSz. 800), amely a hely birtokosára és használójára egyaránt utalhat. Az *Újmalom-tő* víznév is jelöletlen birtokviszonyt tartalmaz, amely tárgynévi előtagú, s a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő építményhez. Az e csoportban előforduló víznevek között olyanok is találhatóak, amelyeknek az első névrésze arra a településre utal, amely mellett vagy közelében a víz található. Az előtagban a településnév önmagában (*Dalom-ér*, *Szakál-ér*, *Varsány-ér*) vagy *-i* melléknévképzővel is (*Peturdi-fertő*) állhat. A *Fernye-fok* és *Gálna-ér* víznevek előtagja megnevező funkcióban áll.

2.2.2. A továbbiakban a j e l ö l t birtokos jelzős összetételek jelentésbeli, szemantikai csoportokba sorolását kíséreltem meg elvégezni.

„Az alakilag birtokos jelzős szerkezetű helynevek egy jelentős részében azonban nem valóságos birtoklásviszony fejeződik ki.” (TÓTH 2001b: 171). Nyilvánvaló ugyanis, hogy például az *Füzes pataka*, *Ménes pataka*, *Örvényes pataka*, *Solymos pataka* víznevek esetében a szemantikai tartalom kifejezése szempontjából a birtokos személyjeles forma teljesen funkciótlan. E vízneveket funkcionálisan a minőségjelzős szerkezetekhez sorolhatjuk, elemzésüket ott már bemutattam.

a) A birtokos személyjeles földrajzi köznévi utótagot tartalmazó víznevek között 7 esetben személynévi előtagú szerkezet fordul elő: *Bács pataka*, *Benke árka*, *Domokos tava*, *Mihály ere*, *Mihály rekesze*, *Péntek tava*, *Szalai János tava* víznevek személynév + birtokos személyjeles vízrajzi köznévi képlettel írhatók le, s birtoklást fejeznek ki. A *Pap ága* névben az előtagot tekinthetjük személynévnek (ld. korábban) vagy foglalkozást, címet jelölő közzónak egyaránt.

b) 6-szor találkozunk a névállományban településnévi előtagú és földrajzi köznévi utótagú birtokos jelzős szerkezettel. A *Bályok pataka*, *Cécke pataka*, *Esküllő pataka*, *Fancsika pataka*, *Szentlőrinc tava*, *Szenttamás ere* víznevek szemantikailag az 'előtagban megnevezett településen található (azaz ott eredő vagy azon átfolyó) vízfolyás'-ra utalnak. Alakilag ugyan birtoklás, jelentéstanilag azonban egyfajta h e l y v i s z o n y fejeződik ki az ilyen lexikális szerkezetű víznevekben.

c) A vizsgált névkorpuszban a birtokos jelzős szerkezetekben az o s z t á l y – e g y e d viszony kifejeződése ritka. Ide soroltam a sajátos szerkezetű *Méh-séd pataka* víznevet. E víznév azért különleges szerkezeti szempontból, mert az első névrész önmagában is egy vízfolyás neve, erre utal a *séd* 'patak' vízrajzi köznévi, de mégis kiegészült a

pataka földrajzi köznévvvel. Ez a jelenség esetleg azt mutathatta, hogy a *séd* földrajzi köznévv kezdett kiavulni a nyelvből, és a denotátum fajtáját akarták világosan kifejezni a *patak* földrajzi köznévvvel.

d) A *r é s z – e g é s z* viszony a víz torkolatára, illetve ágára utaló *Árkos-patak töve* és a *Kerek-tó ere* víznevekben fejeződik ki. E nevek előtagja az egész objektumot (pl. *Árkos-patak*), az utótagja pedig annak egy kisebb részét nevezi meg (pl. *Árkos-patak töve*). Így az *Árkos-patak töve* víznév az *Árkos-patak* nevet viselő vízfolyás torkolatát jelöli meg. A *vize* utótagú neveket a MMNy. e csoportba sorolja (344). A *Berettyó vize*, *Ér vize* nevek említésekor elképzelhető, hogy a *Berettyó*, *Ér* folyó vizéről van szó, s nem magáról a folyóról. Ha e nevekben a *víz ~ vize* köznévv anyagnévi szerepben — vagyis nem földrajzi köznévként — áll, akkor ezeket nem tekinthetjük szerkezetileg a névtest részének (vö. TÓTH 1996: 67).

B. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek

1. HOFFMANN ISTVÁN meghatározása szerint „A m o r f e m a t i k u s s z e r k e s z t é s azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá.” (1993: 73). Az így létrejött neveknek — a kapcsolódó morfémák jellege alapján — négy fajtáját különböztethetjük meg: helynévképzővel, névszójelekkel, helyragokkal vagy névutókkal alakult víznevek. Ezek közül az általam vizsgált névkorpuszban csupán helynévképzővel alakult víznevek (17 névadat) fordulnak elő.

A h e l y n é v k é p z ő v e l t ö r t é n ő n é v a l k o t á s során „az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morféma-kapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk.” (HOFFMANN i. m. 75). „A helynévképzés mint funkció megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük, bár bizonyára jóval kisebb teret kapott a helyjelölésben, mint a későbbi időszakokban.” (TNyt. I, 253). E névalkotási mód minden esetben egyrészes elnevezést eredményez. De kétrészes nevekben is találkozhatunk képzőelemekkel. A képzéssel létrehozott nevek funkcionális-szemantikai szinten általában a hely valamely sajátosságát jelölik meg. Formánsaink közül a *-d*, *-gy* és az *-s* képzőnek, illetve az *-é* birtokjel *-í* (> *-i*) változatának alakult ki másodlagosan helynévkép-

ző funkciója (vö. TNyt. I, 253). A névállományomban csupán a *-gy*, *-s*, *-sd* és *-d* képzővel ellátott víznevek fordulnak elő.

2. Általánosságban elmondhatjuk, hogy gyakoriak az *-s* helynévképzős víznevek. Az *-s* helynévképző szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (vö. TNyt. I, 255, KISS 1997c: 184). Az *-s* helynévképzőként a korai ómagyar kor után is produktív maradt. B. LŐRINCZY ÉVA és D. BARTHA KATALIN (1958) kutatásai szerint a képzőnek hatféle jelentésárnyalata lehetséges: 1) kicsinyítés-becézés (pl. *Maris*), 2) valamivel való ellátottság (nomen possessoris) (pl. *köves*), 3) gyűjtő- és helységeképző (pl. *Mogyorós*), 4) foglalkozásnévképző (pl. *órás*), 5) előfordul továbbá '-féle, -szerű' jelentésben (pl. *magyarosan*), 6) *-ó*, *-ő* képzős melléknévi igenévhez járulva pedig tartós szokássá vagy jellemzővé állandósult tulajdonságot jelöl (pl. *rugós*) (vö. D. BARTHA 1958: 106–7, B. LŐRINCZY 1962: 85–95). A TNyt. is megállapítja (I, 253–54), de a bihari névanyag is alátámasztja, hogy az *-s* képző leggyakrabban növény- és állatnévhez járul: *Baglyas, Gyepes, Hodos, Mohos, Ökrös, Ölyvös, Piskáros, Solymos*. A *Hidas* és *Kutas* nevekben az *-s* képző épületet, építményt jelölő köznévhöz, míg a *Közepes* víznevben a víz relatív helyzetére utaló közszóhoz kapcsolódik.

3. A *Medest* víznevben az *-st* képzőbokor tölti be a helynévalkotás szerepét.

4. A *-d*, *-gy* helynévképző a X. századtól adatolható, s legtermékenyebb korszaka a XIII–XIV. században volt. A korai ómagyar kor végéig részt vett a helynévképzésben, azután már csak analogikusan születtek ilyen felépítésű nevek. A *-d* képzős helynevek keletkezését KRISTÓ a XV. századig lehetségesnek tartja, és szerinte csak ezután tételezhetünk fel analógiát (vö. KRISTÓ 1976: 85–8, TNyt. I, 254, KISS 1997c: 184).

E képzőnk eredetileg kicsinyítő, becéző képző, s belőle fejlődött, vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság (nomen possessoris képző) jelentése is. Leggyakrabban növényt vagy állatot jelölő alapszóhoz járult (vö. TNyt. I, 253–4, KISS 1997c: 184, D. BARTHA 1958: 101–2, 105). A *-d* képzős helynevek másik része személynévi eredetű: a korai ómagyar korban ugyanis a pusztaszemélynév helynévvé alakulása általános volt, így számos *-d* személynévképzőt tartalmazó személynév válhatott helynévvé, ez pedig elősegíthette a formáns új funkciójának (helynévképzői szerep) kialakulását (vö. TNyt. I, 254, D. BARTHA 1958: 105, KISS 1997c: 184). A víznevek esetében két alakulási mód közül az előbbi lehetőség tekinthető általánosnak (pl. *Füzegy, Száldobágy*).

Nyelvészeink nem értenek egyet abban, hogy a *-gy* és a *-d* helynévképző egymás alakváltozatai vagy pedig önálló képzőnek tekinthetők-e. GYÖRKE JÓZSEF (1940), BÁRCZI GÉZA (1958) és BENKŐ LORÁND (1998b) külön formánsnak tekinti a *-gy* képzőt. GYÖRKE

véleménye szerint a -gy „önálló és régi képző” (1940: 40). BENKŐ BÁRCZIVAL egyetértve hangsúlyozza, hogy „nem a -d változata, hanem attól független szuffixum, és nagyon korai helynévalakulási mód jellemzője.” (1998b: 119).

D. BARTHA KATALIN a -d palatalizált változatának tekinti (1958: 101), együtt tárgyalja a két képzőt a TNyt. (I, 253–4), HAJDÚ MIHÁLY (1981) és KISS LAJOS (1997c: 184) is. A vizsgált névanyagban két víznév esetében (*Füzegey, Száldobágy*) kell a -gy képző névalkotó szerepével számolnunk, amely növényt jelölő alapszóhoz járult. A korpuszban a -d helynévképző víznevek körében nem fordul elő, de az *Örvénd-Körös* és *Peturdi-fertő* víznevek településre utaló első névrésze ezzel a képzővel jött létre (*örvény* főnév + -d, *Péter* személynév + -d). Az újabb szakirodalom alapján e két képzőt én is önálló helynévképzőként fogom fel.

C. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

1. „A jelentésbeli névalkotás kategóriájába a helynevek keletkezésének azon formáit sorolom, amelyek során a nyelv a már meglévő belső elemkészletét oly módon használja fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg.” (HOFFMANN 1993: 91–92). A jelentésbeli névalkotásban csak köznevek és tulajdonnevek vehetnek részt, s benne a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet vagy legfeljebb másodlagos. E fogalomkörbe az alábbi folyamatokat sorolhatjuk: jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, névátvitel: metafora és metonímia, indukciós névadás, névköltöztetés. A vizsgált névkorpuszban ebből csak kettőre, a jelentéshasadásra és névátvitelre (a metonimikus illetve a metaforikus) találunk példát, így a továbbiakban csak ezekkel foglalkozom.

2. „Jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értem, amikor pusztán földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik.” (HOFFMANN i. m. 93). A nevekről sokszor nehezen tudjuk eldönteni, hogy köznevek vagy tulajdonnevek-e. KÁLMÁN BÉLA véleménye szerint — mivel a név egyedít — a településeken lévő egyedüli objektumokat elég csupán a helyfajtajelölő közszóval megnevezni. (1989: 111). TÓTH VALÉRIA azt is megjegyzi, hogy többnyire a speciálisabb jelentésű földrajzi köznevek alakulnak önmagukban helynévvé (vö. 2001b: 200). Bihar víznevei közül jelentéshasadással keletkezett az *Ág, Árok, Ér, Fertő, Jóság, Szék ~ Szík, Vízmosás*. Ha elfogadjuk BÍRÓ FERENC véleményét, akkor a *Kengyel* víznevet is ide soroljuk (lásd A helyfajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek A.2.1. pont).

3. A névátvitel a tulajdonnevekben speciálisan értelmezendő, ugyanis a tulajdonnévnek nincs fogalmi jelentése, de vannak fogalmi jegyei (nagyság, elhelyezkedés, szín stb.), amelyek a névadás alapjául szolgálnak. Így névátvitelnek a fogalmi jegyek alapján történő névadást tekinthetjük. „A névátvitel mindig egyrészes nevet hoz létre, amelynek funkcionális-szemantikai jegye a hely valamiféle sajátosságának leírása lehet csupán.” (HOFFMANN i. m. 103). A névátvitel jellemző típusai közül ebben az adatállományban a metonimikus és a metaforikus névadásra egyaránt találunk példát. A névátvitel harmadik formája, a szinekdoché (a nem és fajta nevének felcserélése) a helynevek alkotásában nem játszik szerepet.

3.1. A metoníma „olyan szókép, amely a két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. ...a két fogalom közt asszociáció lép fel, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak: a kifejezőnek, a képnek a nevéét átvisszük a másiknak: a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108).

A metonimikus helyneveket jelentésösszefüggésük alapján az alábbi csoportokba soroltam: a) hely → a hely, ahol található; b) növény → a hely, ahol terem; c) állat → a hely, ahol előfordul; d) személy → a hely, ami a tulajdona; e) személy → a hely, ahol lakik; f) személy → a hely, ahol történt vele valami; g) esemény → a hely, ahol megtörtént; h) cselekvés → a hely, ahol végzik (vö. HOFFMANN 1993: 103–6). A vizsgált korpuszban ezek közül csupán a hely → a hely, ahol található, valamint a személy → a hely, ami a tulajdona változással leírható víznevek fordulnak elő.

3.1.1. Az általam vizsgált víznevek közül a legtöbb (8 névadat) a 'hely → a hely, ahol található' jelentésösszefüggést mutatja.

a) A 'település → folyó, amely mellette folyik' jelentésfejeződik ki a *Barakony* és *Császló* nevekben. E víznevek az adott (*Barakony*, *Császló*) települések mellett folynak vagy ott erednek, s így az adott településről kapták a nevüket metonimikusan.

b) A 'térszínforma, tájrész → folyó, amely mellette van' jelentésösszefüggést mutató víznevek közé sorolhatjuk a *Jegenye-rét* és *Koppánykő* egyrészes vízneveket. A *Koppánykő* a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő *térszínformához*, a *Jegenye-rét* víznév a víz viszonyát fejezi ki a közelében lévő *tájrészhez*.

c) Valószínűleg folyó → mocsár, tó típusú változás ment végbe az *Ond* víznév esetében.

d) Az 'út → folyó, amely mellette van' változás figyelhető meg a *Királyuta* víznévben. Az elnevezés a királyok által használt/építtetett út melletti folyóra utalhat.

e) Az 'építmény, épület → tó, amelynek része vagy amely mellette van' jelentés fejeződik ki a *Csikós-rév* víznévben, amely olyan tóra utalhatott, ahol a csikósok átjárásához rendszeresen használt rév állt. KÁROLY SÁNDOR *pars pro toto* metonímiának (vö. 1970: 168) nevezi az olyan jelenségeket, amelyek során a táj egy részlete, a tájban lévő feltűnő objektum (épület, építmény, út stb.) válik egy nagyobb területi egység névadójává.

3.1.2. A metonimikus vízneveken belül külön csoportot alkotnak a 'személy → folyó, ami a tulajdona' változással leírható nevek. A birtoklásra utaló egyrészes *Csegze* víznév puszta személynévből keletkezett magyar névadással (1138/1329: *Scegze*, 1260: *Chekze* (ÁSz. 182)). Az elképzelés bizonytalanságára korábban már többször is utaltam, mert a személynév > víznév típusú névalakulás a magyar névrendszerben nem gyakori jelenség.

3.1.3. Víznév metonímiával tárgyak nevéből is létrejöhet, így 'esz köz → tó, ahol ezt használták' típusú változás ment végbe a *Gyalom* víznév esetében. A *gyalom* 'hosszú kerítőháló, melynek közepén zsák van' (TESz.) jelentésű főnévből jött létre arra utalva, hogy ebből a halastóból ilyen hálóval fogták ki a halakat.

3.2. A *metafora* olyan névátvitel, amely „két fogalom közt fennálló tartalmi (külső vagy belső, néha funkcióbeli) hasonlóságon vagy hangulati egyezésen alapul” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 90). Tehát a metafora fogalmi jegyek hasonlóságán alapuló névátvitel. HOFFMANN kiemeli, hogy a metaforikus nevek legjelentősebb szemantikai csoportja az alakmeghatározó neveké (1993: 112). Bihar vármegye névállományából csupán a *Kengyel* víznév sorolható ebbe a csoportba. E víznév alapjául szolgáló közszó, a *kengyel* használati eszköz neveként semleges stílushatású. A *Kengyel*, mint metaforikus víznév már stilisztikai többletet hordoz a lexémának a névben betöltött funkcionális szerkezeti felhasználási módja és szerepe alapján (vö. HOFFMANN i. m. 113).

D. Szerkezeti változással alakult nevek

1. „A helynévtípus egységét az adja, hogy az idetartozó nevekben a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe.” (HOFFMANN 1993: 121). A szerkezeti változás során mindig szinonim nevek jönnek létre, így tulajdonképpen a jelentésbeli névalkotás (jelentésbeli változással mindig új név jön létre) fordított folyamatának is tekinthetjük.

A szerkezeti változás a név hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt okozhat. Mindkét irányú változás megtörténhet a névelemek és a névrészek szintjén is. „... a név funkcionális névrésszel való csökkenését *ellipszisnek*, a névrész kisebb egységként szereplő névelemmel történő csökkenését pedig *redukciónak* nevezem. A névtest növekedésekor a névrésznyi változást a *kiegészülés*, a névelemnyi mértékűt pedig a *rövidülés* terminussal jelölöm.” (HOFFMANN i. m. 122). Az alakszerkezeti változások között említhetjük a népetimológiát és a deszemantizációt is. Ebben az adatállományban csupán az ellipszisre, a kiegészülésre s a deszemantizációra találtam példát.

2. „Az *ellipszis* során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes helynév egyrészessé alakul.” (HOFFMANN i. m. 123). Az ellipszissel történő névalakváltozás nemcsak a földrajzi köznévi névrészre terjed ki (bár döntő többségben erre), hanem egyéb névrészalkotó lexéma is elmaradhat. BENKŐ szerint a földrajzi név azon tagja marad meg, amely „önmagában is elég erős képzettartalmú” (1947a: 48).

A névállományomból egyértelműen ide sorolható a *Solymos pataka* (1520: *Solmospathaka*) > *Solymos* (1580: *Solymos*) változás.

3. *Kiegészülés* során egy meglévő helynévhez osztályjelölő szerepű földrajzi köznevet kapcsolnak. Így az egyrésztes névből olyan kétrészes név jön létre, amelyben a névrészek a megnevezés és a hely fajtájának megjelölési funkcióját látják el. Ha a földrajzi köznévi elemek a név részének tekinthetők, akkor kiegészülés eredményeként jöttek létre a *Berettyó* (1310: *Burukyo*, 1334: *Berekyo*) > *Berettyó vize* (1334: *Berekjovize*), *Ér* (1295: *Eer*, 1307: *Eer*, 1338: *Eer*, 1398: *Eer*, 1435: *Er*) > *Ér vize* (1338: *Erwyze*) víznevek. Az *Ér* > *Ér vize* esetében az is előfordulhatott, hogy a rövidebb illetve a hosszabb alak párhuzamosan élt egymás mellett, s ez igaz lehet a *Berettyó* (1334: *Berekyo*) > *Berettyó vize* (1334: *Berekjovize*) víznev esetében is. A *Fernye* (1426: *Fernye*) és *Fernye-fok* (1426: *Fernyefok*) neveknél az azonos datálás miatt nem tudjuk eldönteni, hogy melyik alak volt az elsődle-

ges. A *Fernye* > *Fernye-fok* változást kiegészülésnek, a *Fernye-fok* > *Fernye* változást pedig ellipszisnek tekintjük.

Az M+F struktúrájú nevekkel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN hívta fel a figyelmet arra, hogy e nevek létüket gyakran az oklevelek íróinak köszönhetik, akik a jobb azonosíthatóság érdekében a hely fajtáját jelölő vízrajzi köznevekkel egészítették ki a neveket (vö. 2003: 668). „A magyar helynevek mellett szokásos latin nyelvű földrajzi köznévként helyén is állhat olykor magyar közszei elem.” (HOFFMANN 2004: 57). Így az oklevelekben előforduló magyar földrajzi közneveket az oklevél-fogalmazók nyelvi teljesítményével lehet összefüggésbe hozni.

4. „Deetimologizációnak nevezem azokat a helynévszerkezeti változásokat, amelyek a helynevek funkcionális vagy lexikális szerkezetének elhomályosulása következtében jelentkeznek, s a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik.” (HOFFMANN 1993: 139). HOFFMANN ISTVÁN egy későbbi munkájában a pontosítás érdekében a *deetimologizáció* terminus helyett a *deszemantizációt* használja: „Ezeknél megfelelőbbnek tartom azonban a jelenség lényegére közvetlenebbül utaló *deszemantizáció* terminus használatát.” (1999: 215). Ezzel olyan folyamatot jelöl, amelynek során a helynév szemantikai szerkezetének tagoltságában negatív irányú változás történik.

A helynevek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai szerkezetének elhomályosulását két okra vezethetjük vissza: vagy megváltozik a denotátumnak az a jellegzetessége, amely a névadás alapjául szolgált, vagy a nyelvi rendszerből eltűnik a névben szereplő szó. A vizsgált névállományban olyan víznevek fordultak elő, melyek funkcionális és lexikális szerkezetének elhomályosulása az utóbbi ok miatt következett be, azaz a nevet alkotó egyik szó eltűnt a magyar nyelv rendszeréből. Ezt a folyamatot érzékeljük a *Berettyó*, *Hájó* és a *Kegyek* víznevek esetében. A *jó* 'folyó': *Berettyó* (1310: *Burukyo*, 1334: *Berekyo*, fl.), *Hájó* (1341: *Hoyov*, fl.) és az *ügy* 'folyóvíz': *Kegyek* (1236: *Kuegeg*, torr; 1256: *Kegek*, riv.) földrajzi köznevek mára kihaltak.

A *Berettyó* a m. *berek* 'ligeterdő' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévként és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévként összetétele. A víznevet — a betűhív formákat figyelembe véve — a XIV. században még nem érintette a deetimologizáció.

A *Hájó* a 'meleg, melegség' (TESz.) jelentésű *hő* *hév* változata és a m. *jó* 'folyó' (TESz.) jelentésű földrajzi köznévként összetételével jött létre. A *Hájó* víznév betűhív formáját tekintve a XIV. században már e szerkezeti változáson keresztülment.

A *Kegyek* víznév szintén elhomályosult összetétel, amelynek előtagja a m. *kő* fn., utótagja pedig a mára kihalt m. R. *ügy* 'folyó, patak' fn. kicsinyítő képzős származéka (vö. FNESz.). E nevet a XIII. század közepén már biztosan érintette a deetimológizáció.

Elképzelhető, hogy az eredetileg kétrészes *Küsmöd* (1369: *Kusmewd*, fl.) víznév is besorolható az e változáson keresztülment víznevek közé. A FNESz. ugyanis e víznevet a m. R., N. *küs* 'kis' és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' összetételből magyarázza.

E. Névátvételek

„Az átvett nevek csoportja névrendszertanilag a történeti tipológia előző négy kategóriájával, mint a belső helynévalkotás formáival áll szemben.” (HOFFMANN 1993: 143).

A korpuszban csupán három átvett névvel találkoztam. A szláv *Beszterce* (1397: *Bezerche*, fl.; 1452: *Beztherche*) és *Orsova* (1520: *Orsova*, stag.), illetve a török eredetű *Korhány* (1412: *Korhan*, stag.) víznevek a magyar helynévrendszer elemeiként csupán a denotátumra utalás funkcióját töltik be: nem utalnak a víznek semmilyen tulajdonságára, és csupán azt jelentik, hogy a víznek ez a neve. Az átadó szláv nyelvben a *Beszterce* (vö. szláv *Bystrica*) 'gyors folyású és ezért többnyire tiszta, átlátszó vizű patak, folyó' (vö. KNEZSA 1942: 11, 1948: 10, KISS 1994: 6, 1996: 966; FNESz.) jelentéssel bírt. Ez az eredeti szemantikai tartalom a magyar helynévrendszer szempontjából nem lényeges. KISS LAJOS véleménye szerint az *Orsova* a kabar eredetűnek vélhető *Örs* törzsnév birtoklást jelölő *-ova* képzős szláv származéka (vö. FNESz.). A *Korhány* a török eredetű 'vár, sánc, erősség, kunhalom' főnévből jöhetett létre (vö. FNESz.). E helynevek az átvételük idején, de később sem közölnek semmilyen más információt denotátumukról, csupán annyit, hogy a víznek ez a neve.

Fontos kiemelni, hogy a jövevénynevek nyelvünkbe átkerülve mindig egyrészes névként szerepelnek, még abban az esetben is, ha az átadó nyelvben kétrészesek voltak.

A keletkezéstörténeti vizsgálat eredményeként megállapíthatjuk, hogy a megye víznevei között nemcsak belső keletkezésű elnevezéseket találunk, hanem idegen eredetű, névátvétellel bekerült víznevek is, bár kis számban (3 esetben), de előfordulnak. A belső névalkotási eljárások közül a legtöbb nevet (68 denotátumét) a **szintagmatikus szerkesztés** hozta létre. Az alárendelő összetételek közül a minőségjelzős szerkezetek fordultak elő szép számmal (38 víznév), de birtokos jelzős összetételek (30 víznév) — főként jelölt bir-

tokos szerkezetek (19 denotátum neve) — is szerepeltek a korpuszban. **Morfematikus szerkesztéssel** létrejött nevekkel 17 esetben találkoztam, amelyek mindegyike természetesen helynévképzővel alakult. A legsűrűbben használt képzőmorféma az *-s* volt. A **jelentésbeli névalkotás** is szép számmal hozott létre vízneveket, e kategórián belül jelentéshasadással (9 esetben) és metonimikus névadással (13 esetben) jöttek létre vízneveink. A **szerkezeti változások** közül csupán ellipszisről és kiegészülésről beszélhetünk, vagyis azt láthatjuk, hogy a névanyagomban a változás a névrésznyi alkotóelemeket érintette. A *Berettyó, Hájó, Kegyek és Küsmöd* víznevek esetében pedig deszemantizáció ment végbe.

IRODALOM

- ANTAL ISTVÁN BERTALAN (1972), A gömöri karszt Ostorménes helynevei: MNy. 68: 454–5.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000-1301). Nomina propria personarum aetatis Arpadianae. Budapest, 2004.
- BALÁSSY FERENC (1873), Viszhang Botka Tivadar Tájékoztatására a vármegyék alakulása kérdésében: Századok 7: 153–171.
- BALÁZS JÁNOS (1958), A magyar distributívus eredete (Újabb adalékok a nyelv és a gondolkodás viszonyához): MNy. 54: 236–42.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁnyT. 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1981), A *Séd* folyónév és ami körülötte lehetett: MNyTK. 160: 107–9.
- BÁRCZI GÉZA (1958), A magyar szókincs eredete. 2. kiadás. Bp.
- Benkő-Eml. = Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének hatvanadik évfordulójára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947a), A Nyárádmente földrajzi nevei: MNyTK. 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Víz-és helységneveink viszonyához: MNy. 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1993), Megjegyzések víznevekről. Adalékok a székelység történetéhez: NÉ. 15: 50–56.
- BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához): Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR. Bp. 62–70.
- BENKŐ LORÁND (1998a), A Kiszamos völgyének név- és településtörténetéhez (Vízszamos és Szamosfalva). In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korból. Bp. 151–6.
- BENKŐ LORÁND (1998b), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. (Különös tekintettel a település- és népiségtörténeti kutatásokra.) In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korból. Bp. 111–20.
- BENKŐ LORÁND (2002), Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen.

- BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén: MNyj. 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére: NÉ. 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC (2002), Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Eger.
- D. BARTHA KATALIN (1958), A magyar szóképzés története. Bp.
- CS. NAGY LAJOS (1999), A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere: NÉ. 21: 31–5.
- DEME LÁSZLÓ (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. 44: 105–7.
- DÉNES GYÖRGY (1979), *Ménes-patak*: MNy. 75: 209–214.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch Ungarischen. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–II. Bp. 1993–1995.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), A magyar stilisztika vázlatja. Bp.
- FEKETE PÉTER (1997), A *fok* vízrajzi köznévjellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében: MNyTK 209: 442–8.
- FNESZ. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (1966), II–III. (1987), IV. (1998). Bp.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről: MNyj. 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: Helynévtörténeti tanulmányok I. 129–44.
- GYÖRFFY ERZSÉBET-RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata: MNyj. 41: 195–204.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző: MNy. 36: 34–41.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink -d-féle képzőinek funkciójáról: Benkő-Eml. 161–72.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: MNyj. 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), Patak. In: Köszöntő könyv Kis Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály-Keszler Borbála. Budapest. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: Helynévtörténeti tanulmányok I. 9–61.

- HonfNyelv = Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997.
- INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései: MNy. 63: 64–71.
- INCZEFI GÉZA (1970), Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940), Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz: NytudÉrt. 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), A nevek világa. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1988), A Tisza-Túr köze vízneveinek névtani rendszere: MNyRét. 1: 514–22.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), Általános és magyar jelentéstan. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), Alsó-Szigetköz földrajzinevei: MNyTK. 95. sz.
- KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek: Nyr. 103: 468–72.
- KISS LAJOS (1984), *Hernád*: Nyr. 108: 100–1.
- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből: MNy. 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei: MNy. 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995), Földrajzi nevek kontinuitás a Dunántúlon: MNy. 91: 192–4.
- KISS LAJOS (1996), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében: Magyar Tudomány 41: 964–71.
- KISS LAJOS (1997a), Erdély vízneveinek rétegződése: HonfNyelv. 199–210.
- KISS LAJOS (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása: HonfNyelv. 187–97.
- KISS LAJOS (1997c), Korai magyar helységnevtípusok: HonfNyelv. 177–85.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI. században: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), Erdély víznevei. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: MNy. 44. 1–11, 101–5.
- KRISTÓ GYULA (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica, tomus LV. Szeged.

- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez: MNyTK. 170: 15–22.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), Földrajzi neveink élete. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s* ~ *-cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban: NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (=MELEGDI JÁNOS) (1924), Állatnevekből folyónevek: MNy. 20: 43.
- MELICH JÁNOS (=MELEGDI JÁNOS) (1916), Hely- és folyó-, pataknev: MNy. 12: 331–2.
- MELICH JÁNOS (1924), *Jó*: MNy. 20: 32–3.
- MELICH JÁNOS (1925), Ómagyar nyelvjárások: MNy. 21: 52–3.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- MEZŐSI KÁROLY (1943), Bihar megye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest.
- MIKESY SÁNDOR (1940), Szabolcs vármegye középkori víznevei: MNyTK. 53. sz.
- MIKESY SÁNDOR (1947), A *fagyöngy* közszó és a *Gyöngyös* víznév: MNy. 43: 253–8.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRIA, A mai magyar nyelv. 8. kiadás. Bp., 1991.
- MNyRét. = A magyar nyelv rétegződése. 1–2. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Budapest, 1988.
- MOÓR ELEMÉR (1947), *Küküllő*: MNy. 43: 127–132.
- NYÍRI ANTAL (1979), Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete: MNy. 75: 147–162.
- Ortvay 1882 = ORTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. I–II. Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1912), Az *aszó* elhomályosult összetételei: MNy. 8: 391–401.
- PAIS DEZSŐ (1929), *Meddő*: MNy. 25: 345–57.
- PAIS DEZSŐ (1936), A *fa* alakváltozataihoz: MNy. 32: 106–10.
- PAPP ZSUZSANNA (1969), Állatnevek középkori földrajzi neveinkben: MNy. 65: 307–11.
- PÉNTEK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról: MNyTK. 209: 427–30.
- PESTI JÁNOS (1987), A *ság*, *ség*, *seg* (~ *segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben: NÉ 12: 32–53.
- PÓCZOS RITA (2001), Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei: MNyj. 41: 487–96.

- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei: Helynévtörténeti tanulmányok I. 105–25.
- RÁCZ ANITA (2005), A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen.
- REUTER CAMILLO (1970), A *fok* földrajzi köznévszócikk és a *Fokorú* földrajzi névszócikk: MytudÉrt. 70: 104–11.
- REUTER CAMILLO (1971), Két földrajzi köznévszócikk: *kégy* és *kengyel*: MNy. 67: 343–7.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp. 1967–1976. IV. Mutató. Bp. 1984.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban: MNyj. 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben: MNyj. 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001c), A helynevek lexikális szerkezetéről: FUD. 8: 643–655.
- VÖRÖS OTTÓ (1999), Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. MNyTK. 211.

FÜGGELÉK

Bihar megye vízneveit egyenként elemeztem az alábbi táblázatban. A kódszámok a HOFFMANN-féle kategóriákat fedik.

A táblázatom 17 oszlopból áll. Az első oszlopban megadtam a víznév olvasatát, a másodikban és a harmadikban a hozzá tartozó helyfajta-minősítést és -megjelölést, a negyedikben az évszámot. Az ötödik oszlop tartalmazza a név betűhív formáját. A 13–14. oszlopban a névrészek funkcionális-szemantikai (Sz1, Sz2) a 15–16.-ban a lexikális-morfológiai (L1, L2) és végül a történeti (T) elemzés található.